FENOMENAL BİLİNÇ SORUNUNUN ÇÖZÜMÜNE YÖNELİK FELSEFİ BİR SORUŞTURMA

Mediha Reyyan Yılmaz
191108108

YÜKSEK LİSANS TEZİ
Felsefe Anabilim Dalı
Felsefe Yüksek Lisans Programı
Danışman: Prof. Dr. Zekiye Kutlusoy

İstanbul
T.C. Maltepe Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Ağustos 2021

FENOMENAL BİLİNÇ SORUNUNUN ÇÖZÜMÜNE YÖNELİK FELSEFİ BİR SORUŞTURMA

Mediha Reyyan Yılmaz
191108108
ORCID: 0000-0002-1974-3993

YÜKSEK LİSANS TEZİ
Felsefe Anabilim Dalı
Felsefe Yüksek Lisans Programı
Danışman: Prof. Dr. Zekiye Kutlusoy

İstanbul
T.C. Maltepe Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Ağustos 2021

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Bu belge, Yükseköğretim Kurulu tarafından 19.01.2021 tarihli "*Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*" ile bildirilen 6689 Sayılı Kişisel Verilerin Korunması Kanunu kapsamında gizlenmiştir.

ETİK İLKE VE KURALLARA UYUM BEYANI

Bu belge, Yükseköğretim Kurulu tarafından 19.01.2021 tarihli "*Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*" ile bildirilen 6689 Sayılı Kişisel Verilerin Korunması Kanunu kapsamında gizlenmiştir.

TEŞEKKÜR

Çalışmanın fikir aşamasından itibaren yazıya dökülmesi sürecinde destekleyici ve cesaretlendirici tavrı ile bana yol gösteren tez danışmanım ve anabilim dalı başkanımız Sayın Prof. Dr. Zekiye Kutlusoy'a, savunma jürimde yer almayı kabul eden Prof. Dr. Hülya Şimga ve Dr. Öğr. Üyesi Vedat Kamer hocalarıma değerli katkılarını benden esirgemedikleri için teşekkürlerimi sunarım.

M. Reyyan Yılmaz

Ağustos, 2021

ÖZ

FENOMENAL BİLİNÇ SORUNUNUN ÇÖZÜMÜNE YÖNELİK FELSEFİ BİR SORUŞTURMA

Mediha Reyyan Yılmaz
Yüksek Lisans Tezi
Felsefe Anabilim Dalı
Felsefe Yüksek Lisans Programı
Danışman: Prof. Dr. Zekiye Kutlusoy
Maltepe Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2021

Antikçağdaki ruh sorgulamalarından bugüne dek zihin felsefesinin temel konularından olan bilinç, çağdaş zihin felsefesinde fenomenal bilinç soruşturmaları olarak özel bir konuma sahiptir. Fenomenal bilinç sorunu çerçevesinde ise materyalizm (maddecilik) ve düalizm (ikicilik) arasındaki çekişmeler devam etmektedir. Fenomenal bilinç sorununun günümüzün zihin felsefesindeki yeri ise dilbilim, bilişsel bilimler ve davranışsal psikoloji gibi çalışma alanlarında edindiği yer ile önem kazanmaktadır. Materyalist yaklaşımların önde gelenlerinden fizikalist teoriler, fenomenal bilinç sorunu bağlamındaki sorgulamalar karşısında argümanlarını sağlamlaştırmak zorunda kalmaktadır. Özünde zihin-beden ilişkisi üzerine olan bu sorgulamanın düalist soruları günümüzün fonksiyonalist (işlevselci) teorisini de zor durumda bırakmaktadır. Bilincin fenomenal yanının günümüzün bilimsel temellendirmeleri ile incelenebilir olup olmadığına ilişkin sorular, beraberinde evrenin de tamamen mutlak olarak fiziksel olup olmadığı ile ilgili sorgulamalara yol açmaktadır. Bu çalışmada, fenomenal bilinç sorununun 1974'te ilk kez ortaya konduğu *yarasa* tartışması ile başlayan soruşturmanın günümüzün çağdaş zihin felsefesinde geldiği nokta saptanmaya çalışılmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Fenomenal bilinç, niteler (*qualia*), özbilinç, birinci-tekil-kişi perspektifi, fenomenal bilinç sorunu.

ABSTRACT

A PHILOSOPHICAL INQUIRY TOWARDS THE SOLUTION OF THE PHENOMENAL CONSCIOUSNESS PROBLEM

Mediha Reyyan Yılmaz
Master's Thesis
Department of Philosophy
Philosophy Programme
Advisor: Prof. Dr. Zekiye Kutlusoy
Maltepe University Graduate School, 2021

Consciousness is one of the basic subjects of the philosophy of mind from the soul inquiries in antiquity to today and it has taken a separate place in contemporary philosophy of mind as phenomenal consciousness investigations. Conflicts between materialism and dualism continued within the framework of the phenomenal consciousness. The problem of phenomenal consciousness has gained its importance in today's philosophy of mind with its place in fields such as linguistics, cognitive sciences, and behavioral psychology. Physicalist theories, one of the leading materialist approaches, have had to solidify their arguments in the face of the phenomenal consciousness problem. The dualist questions of this inquiry on the mind-body relationship have left functionalist theory today in a difficult position. Questions about whether the phenomenal aspect of consciousness can be studied with today's scientific foundations lead to questions about whether the universe will also be completely physical. The present study aimed to determine the point reached in today's contemporary philosophy of mind, which started with the Bat Argument, in which the problem of phenomenal consciousness was first introduced in 1974.

Keywords: Phenomenal consciousness, *qualia*, self-consciousness, first-person perspective, the problem of phenomenal consciousness.

İÇİNDEKİLER

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI ii
ETİK İLKE VE KURALLARA UYUM BEYANI iii
TEŞEKKÜR iv
ÖZ v
ABSTRACT vi
İÇİNDEKİLER vii
ÖZGEÇMİŞ viii
BÖLÜM 1. GİRİŞ 1
BÖLÜM 2. FENOMENAL BİLİNCE İLİŞKİN TEMEL KAVRAMSAL ÇERÇEVE 5
2.1 Öznel Deneyimin Fenomenal Karakteri 5
2.2 Özbilinç 9
2.3 Fenomenal Bilinç-Nedensel Bilinç Ayrımı 10
2.4 Epistemik Asimetri 13
BÖLÜM 3. FENOMENAL BİLİNÇ SORUNU 16
3.1 Fenomenal Bilinç Sorununun Netleşmesi 18
3.1.1 Nagel'ın *Yarasa* Tartışması 18
3.1.2 Levine'in *Açıklama Boşluğu* Tartışması 20
3.1.3 Chalmers'ın *Zorlu Sorun* Tartışması 21
3.2 Fenomenal Bilinç Sorunu Bağlamında Geliştirilen Güncel Tartışmalar 24
3.2.1 Fenomenal Bilinç Var mıdır? 24
3.2.2 Bilinç İndirgenebilir mi? 28
BÖLÜM 4. FENOMENAL BİLİNÇ SORUNUNA YÖNELİK ÇÖZÜM TARTIŞMALARI BAĞLAMINDA ELEŞTİREL BİR DEĞERLENDİRME 34
4.1 Fenomenal Bilincin ve Fenomenal Bilinç Sorununun Doğası 34
4.2 Fenomenal Bilinç Sorununa Yönelik Çözüm Önerileri 39
4.2.1 Nörofenomenolojik Yöntem 39
4.2.2 Öz-Temsilci Bilinç Teorisi 41
4.2.3 Ontolojik Özdeşlik Tezi 43
4.3 Olası Bir Çözüm Önerisine Doğru Eleştirel Değerlendirmeler 46
BÖLÜM 5. SONUÇ 54
KAYNAKÇA 58

ÖZGEÇMİŞ

Mediha Reyyan Yılmaz

Felsefe Anabilim Dalı

Eğitim

Derece	*Yıl*	*Üniversite, Enstitü, Anabilim/Anasanat Dalı*
YL.	2021	Maltepe Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı
Ls.	2017	İ.D.V. Bilkent Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü
Lise	2012	Mustafa Azmi Doğan Anadolu Lisesi/Ankara

İş/İstihdam

Yıl	*Görev*
2019 -	Araştırma Görevlisi, Aksaray Üniversitesi Felsefe Bölümü

Alınan Burs ve Ödüller

Yıl	*Burs/Ödül*
2012-2017	İ.D.V. Bilkent Üniversitesi Eğitim Bursu
2015-2016	İ.D.V. Bilkent Üniversitesi Şeref Derecesi
2016-2017	İ.D.V. Bilkent Üniversitesi Yüksek Şeref Derecesi

Yayınlar ve Diğer Bilimsel/Sanatsal Faaliyetler

Çeviri: Pepperell, Robert. Posthuman Manifesto. *Hece Dergisi*, Dijital Kültür Sayısı (234-236), İstanbul: 2016.

BÖLÜM 1. GİRİŞ

Bilinç, felsefe alanında, özellikle zihin felsefesi alanında, uzun bir geçmişi olan ve en tartışmalı konulardan biridir. Neolitik dönemlerdeki ölü gömme ritüelleri, ruh inancının ve insanın beden ötesi yapısına olan inancın tarihi hakkında önemli bir fikir vermektedir. Günümüzün bilinç tartışmaları ise Eski Yunan'daki ruh sorgulamalarına kadar uzanmaktadır. Modern anlamda ise bilinç, on yedinci yüzyıl ile on dokuzuncu yüzyıllarda yoğun olarak tartışılmıştır. Bu dönemde Descartes ve Locke bilinç hakkındaki argümanları ile tartışmalara öncülük etmişlerdir. Özellikle de Descartes'ın özne felsefesi aracılığıyla zihin soruşturmalarının odağındaki "ruh" kavramı "zihin" kavramına doğru evrilmiştir.

Bir problem felsefesi olan zihin felsefesi ise günümüzde hâlâ önemini korumakla kalmayıp davranışsal psikoloji ve gelişim psikolojisi ile tartışmalarına yeni bir boyut kazandırmaktadır. 1980'ler itibariyle ise bilinç ile ilgili deneysel çalışmalar yürüten ve yayınlar yapan çeşitli topluluklar oluşmaya başlamıştır. Bu topluluklar çalışmalarını sürdürürken psikoloji, bilişsel bilimler, dilbilim ve hatta bilgisayar bilimi gibi farklı alanlarla da ortak konularda kafa yormaktadırlar. Bu bağlamda zihin felsefesi teorileri, yalnızca felsefe literatürüne değil diğer alanlara da önemli katkılar yapabileceğini göstermektedir.

Bu çalışmada zihnin ve özellikle fenomenal bilinç sorununun ele alınmasının sebebi, insan hayatında beynin ve zihnin oynadığı roldür. Dil, beden fonksiyonları ve davranışlar beynin komutasına tabi görünmektedir. Bu bağlamda beynin bir otorite konumunda olduğu savunulabilir mi? Fiziksel ve biyolojik yapısı ne kadar hayret verici olursa olsun, beynin en önemli fonksiyonu zihne olanak vermesi midir? Bu türden sorulara cevap arayışı 1874'te fizikçi John Tyndall'a kadar uzanmaktadır. Ardından Karl Popper ve Colin McGinn de bu ilhamla argümanlarını geliştirmişlerdir.

Karar verme mekanizmaları, hafıza, dikkat, problem çözme ve konuşma gibi beynin öteki fonksiyonları diğer bilimler tarafından açıklanabilmektedir. Son on yılda nörobilim, bilişsel dilbilim ve bilişsel psikoloji gibi beyin araştırmaları alanlarında yaşanan gelişmeler beyin hakkında bilginin artmasını sağlamıştır. Bu bilgiler de öne sürülmüş olan teorileri kısmen ya da tamamen yanlışlamış ve yeni teoriler üretilmesine yol açmıştır.

Beynin yapısı ve işleyişi ile ilgili çalışmalar beyin ile ilgili yeni bilgilerin edinilmesini sağlamışsa da zihnin fenomenal yönü hâlâ gizemini korumaktadır. Evrenin sistematik bir bütün olduğu varsayımı, insan beyninin de doğa ile iç içe bir yapı olması gerektiği fikrine götürmektedir. Bilinç de bu bağlamda bir doğa olayı olarak kabul edilmektedir. Bilincin fenomenal yönü ise bilincin fiziksel (fizik bilimiyle incelenebilir) olup olmadığı ile ilgili sorulara sebep olmaktadır. Bilincin fiziksel olması, evrenin de tamamen mutlak olarak fiziksel olup olmayacağı ile ilgili sorgulamalara yol açmaktadır.

Bilinç sorgulamaları bilgi görüşlerini, dilbilim yaklaşımlarını ve metafizik teorileri kapsaması yönünden doyurucu ve ufuk açıcı niteliktedir. Ayrıca bu sorgulamalar yararlandığı bu kollar sebebiyle kapsamlı felsefe çalışmalarına da neden olmaktadırlar. Felsefe soruşturmalarının yanı sıra günümüzün nörobilimi, psikolojisi ve bilişsel bilim disiplini alanlarındaki çalışmalar da güncel tartışmalarla kol kola gitmektedir. Felsefe çalışmalarında deneysel, deneysel çalışmalarda felsefi kavramlara ve tartışmalara yer vermek artık sıklıkla karşılaşılan bir durum olmuştur.

Çağdaş zihin felsefesinde, tekçi (monist) teoriler olan eleyici ve indirgemeci materyalizm; ikici (düalist) bir teori olan etkileşimci düalizm *(Kartezyen düalizmi)* fenomenal bilince ilişkin tartışmalarda ana akım yaklaşımlar olarak görülmektedir.

Eleyici materyalizm (*eliminative materialism/eliminativism*) bilinci ve dolayısıyla fenomenal bilinci "halk psikolojisi" olarak adlandırılan bir kümeye sokmaktadır. Bu küme ise bilimsel terimlerle açıklanamayacak, tanımı ve kapsamı belirsiz olan kavramları kapsamaktadır. Bu bakış açısı ile fenomenal bilincin varlığı kökten reddedilmekte, dolayısıyla fenomenal bilinç sorununun varlığı da temelden yadsınarak çözüm tartışmalarına girilmemektedir.

İndirgemeci materyalizm (*reductionist materialism/reductionism*), "özdeşlik teorisi" olarak bilinmekte ve bilinç ile beynin özdeş olduğunu savunmaktadır. İndirgemeci materyalistlere göre her bir zihin durumu, fiziksel bir durum ile bağdaşmaktadır. Eleyici materyalizmden ayrılan yanı ise fenomenal bilinci reddetmiyor oluşudur. Bu bağlamda işlevselci ve davranışçı yaklaşımlar türemiştir. Ancak bu durumda, indirgemeci materyalizmin fenomenal bilinci soruşturması ve/veya açıklayabilmesi mümkün görünmemektedir çünkü soruşturma nesnesi olarak dışa vurulan zihin durumları ile baş başa kalmaktadır.

Kartezyen düalizmi olarak bilinen etkileşimci düalist görüşe göre zihin ve beden varlık bakımından farklıdır yani iki ayrı tözdür. Ayrıca, zihin ile beden/beyin birbirlerinden tamamen bağımsız değiller, nedensel olarak karşılıklı bir etkileşim halindedirler. Fakat etkileşimci düalist görüş, "öznel bilinçli zihin durumlarının fiziksel ve biyolojik gerçeklikle bağlantısı"nı belirleyememektedir (Doğan, 2020: 88). Dolayısıyla fenomenal bilinç sorununun çözümüne ilişkin bir teori olarak ele alınması da mümkün görünmemektedir.

Bu çalışmada konu edilen bilinç elbette "farkındalık" bağlamından farklıdır. "Bilinç"in farkındalık anlamına gelen kullanımı olarak anestezi sonrası insanın şuur kazanması sürecinde hastanın "bilinçli" ya da "bilinçsiz" olarak tanımlanması örnek olarak verilebilir. Burada ele alınan bilinç, fenomenal deneyim ve özbilinç kapsamındadır.

Fenomenal bilinç özelinde olmakla birlikte bilincin kendisi problematik bir kavram olagelmiştir. Hem felsefeyi hem bilimi zorlayan bilinç kavramı, felsefede tanımlama sorunlarına yol açmış bu sebeple de bir ölçüt oluşturulamamasından dolayı örneğin bir "bilinç monitörü" inşa edilip insanların bilincinin varlığı veya doğası gözlemlenememiştir. Bilincin bilimsel bir ölçütünün olmaması da bilimde yöntem sorunlarına yol açmaktadır. Thomas Nagel'ın dediği gibi "zihin-beden problemini gerçekten ilginç kılan" bilinç kavramı aynı zamanda bu problemin çözümünü umutsuz da kılmaktadır (Nagel, 1974: 436). Ya da umutsuz gözükmesine sebep olmaktadır.

Fenomenal bilinç kavramını anlamanın umutsuz olduğuna dair doğaüstü gizemci yaklaşımlar olduğu gibi, doğrudan bu kavrama şüpheyle yaklaşan illüzyonist yaklaşımlar

da doğmuştur. Bu yaklaşımların yanında daha olumlu bir tutum ile bilinci anlamaya yönelik argümanlar ve açıklamalar üretenler de olmuştur.

Bu çalışmanın ikinci bölümünde fenomenal bilinç sorununun anlaşılması için ilgili temel kavramsal çerçeve sunulmaktadır. Fenomenal bilincin içeriğine dair olan "öznel deneyimin fenomenal karakteri," fenomenal bilincin var olma imkânına dair olan "özbilinç" kavramı, fenomenal bilinç kavramının ayrıştırılmasına ve neliğine dair olan "fenomenal bilinç ve nedensel bilinç ayrımı" ile bu ayrımdan doğan ve fenomenal bilinç sorunu hakkındaki çalışmaların metodolojik zorluklarını temsil eden "epistemik asimetri" kavramları detaylandırılmaktadır. Sorunun doğası ve çözüm olanaklarının anlaşılması açısından bu kavramlar çalışmaya dahil edilmektedir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde ise ilk olarak fenomenal bilinç sorununun çerçevesini çizen üç ana argüman sunulmakta, bu kapsamda kavramı ortaya atan Nagel'ın *yarasa* tartışması, sorunun doğasını belirleyen Levine'in *açıklama boşluğu* tartışması ve sorunun adını koyan Chalmers'ın *zorlu sorun* tartışması açıklanmaktadır. Bu tartışmalar materyalizm-düalizm çatışmalarını körüklemektedir. Özellikle fenomenal bilincin varlığı sorgulanmış ve bilincin indirgenebilir olup olmadığı anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu tartışmaların özneleri olarak bu bölümde Patricia Churchland, Daniel Dennett, Keith Frankish, Gilbert Ryle ve John R. Searle yer almaktadırlar.

Dördüncü bölümde öncelikle fenomenal bilinç kavramının ve sorununun doğası mevcut tartışmalar bağlamında serimlenmekte, bu şekilde de soruna yönelik çözüm önerilerinin ölçütü hakkında bir fikir verilmesi amaçlanmaktadır. Bunlardan başka bu bölümde çözüm metodolojileri sunan Francisco Varela'nın *nörofenomenolojik* yöntemi, Uriah Kriegel'in *öz-temsilci bilinç* teorisi ve Saffet Murat Tura'nın *ontolojik özdeşlik* tezi tanıtılmaktadır. Son olaraksa, sunulan bu çözüm önerilerinin yaklaşımları sorunun doğasına uygunluğu bakımından değerlendirilerek, özellikle 2010-2021 yılları arasında yürütülmüş bilimsel çalışmalar ile olan uyumları da göz önünde tutularak sorunun çözülmesi yolunda katkıları irdelenmekte, dahası bu çerçevede önerilebilecek olan bir çözümün koşulları da belirlenmek istenmektedir.

BÖLÜM 2. FENOMENAL BİLİNCE İLİŞKİN TEMEL KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Bir problemin çözüme kavuşturulabilmesi için oluşturulacak metot(lar), her şeyden önce o problemin tam olarak ve bütünüyle doğru bir biçimde kavranmasını gerektirir. Çağdaş zihin felsefesinin merkezindeki en önemli sorunlardan biri olarak görülen fenomenal bilinç sorununun çözümlenmesi doğrultusunda, yetkin bir soruşturmanın yürütülebilmesi için de bu prensip geçerlidir. O halde, söz konusu sorunun ve özellikle ona yönelik olarak geliştirilen çözüm önerilerinin anlaşılabilmesi için, öncelikle bu sorun bağlamında ortaya çıkan temel kavramların ve de aralarındaki ilişkilerin netleştirilmesi kaçınılmazdır. O nedenle bu bölümde, fenomenal bilinç sorunu ve onun çözümüyle ilgili tartışmalar çerçevesinde belirleyici olan temel çıkış noktası konumundaki kavramların aydınlatılmasına girişilmekte, bu amaç doğrultusunda "öznel deneyimin fenomenal karakteri", "özbilinç", "fenomenal bilinç-nedensel bilinç ayrımı" ve "epistemik asimetri" kavramları sırasıyla ele alınmaktadır. Son olarak da bunların arasındaki kavramsal bağların belirginleştirilmesine çalışılmaktadır.

2.1 Öznel Deneyimin Fenomenal Karakteri

Fenomenal bilinç soruşturmasının kilit kavramlarından biri hiç şüphesiz "deneyim" kavramıdır çünkü fenomenal bilinç ancak deneyimin varlığı ile mümkün olmaktadır. Zihnin bilinçli süreçlerinin deneyimi aracılığıyla ancak fenomenal bir bilinç yaşantısından söz edilebilir.

Deneyim (tecrübe) kavramı, yaşantıyla, deneyerek kazanılan bilgilerin tümü olarak tanımlanmıştır (Nişanyan, 2021: 1). Raymond Williams ise "deneyim"in üç farklı kullanımını sunmuştur:

> i) Bilinçli gözlem ile olsun değerlendirme ve düşünmeyle olsun geçmiş olaylardan çıkarılan bilgi.
>
> ii) Bazı bağlamlardan "akıl" ya da "bilgi"den ayırt edilebilen belli bir tür bilinç.

iii) Bir durum ya da halin bilinçli olarak öznesi olma (Williams, 2011: 151-153).

Williams'ın özellikle üçüncü tanımı, fenomenal bilincin öznel niteliği olarak kavramlaştırılmış olan deneyime işaret etmektedir. Aristoteles'in "Akıl, önce duyularda var olmayan hiçbir şey içermez." ifadesi dikkate alındığında, deneyim kavramının fenomenal bilinç sorunu kapsamında oldukça önemli bir kavram olduğu yadsınamaz (Jay, 2012: 37).

Fenomenal bilinç bağlamında kastedilen deneyim, algı deneyimidir. Bu çerçevede duyu organları, özellikle de görme duyusu yoluyla edinilen verilerin zihinde bilinçli bir şekilde yol açtığı deneyim tanımlanmaktadır. Bir deneyimin bilinçli olması, her bir X deneyimi için, onun öznesine özel olmasıdır. Bir diğer ifadeyle her bir Y öznesi için her bir X deneyimine ait öznel bir deneyimin yaşanmasıdır.

Chalmers'ın "bilinç içsel bir imge akışı, kafanızda oynayan bir film" (Chalmers, 2014: 1) biçimindeki belirlemesi, bilincin kafada dış nesneleri de kapsayan fakat onlara tamamıyla fiziksel olarak bağımlı olmadığına ve her özne için kendine has bir deneyim olduğuna işaret etmektedir. Bu bağlamda fenomenal bilinç, dile getirilip dilsel olarak aktarılamayan deneyimlere gönderme yapan bir kavram olarak belirginlik kazanmaktadır.

William James "İçinde oturduğum oda nasıl aynı anda hem dışarıda hem de tabiri caizse kafamın içinde, deneyimimde olabilir?" (Manzotti ve Parks, 2018: 12) sorusu ile bir fiziksel gerçeklik olarak bu odanın ve içinde bulunan bütün nesnelerin aynı zamanda dışarıda yani dışarıda olmasa da diğer insanlar tarafından da varlığı kabul edilebilir durumda olduğunu ifade etmektedir. Ama üstüne üstlük bunların "benim için, benim zihnimde" bir varoluş sergilemesi ve bu varoluşun da fenomenal bir deneyime yol açıyor olması aynı zamanda bu odayı içeride kılmaktadır. Öyleyse bu oda, deneyim sayesinde hem dışarıda yani fiziksel gerçeklikte hem de içeride yani "ben"in zihinsel gerçekliğinde var olmaktadır.

Günümüzün zihin soruşturmalarında oldukça sık karşılaşılan *qualia* terimi felsefede bireye özgü zihinsel (*mental*) tecrübelerin fenomenal yönünü ifade etmektedir. Bu terim, çağdaş zihin felsefesinde, özellikle zihin-beden problemi tartışmalarında önemli bir yer edinmektedir. Temelde "bilinci oluşturan öznel deneyimlerin her biri"

(Alıcı, 2019: 16) anlamına gelse de *qualia* teriminin yaygın olarak dört kullanımı bulunmaktadır. İlk olarak bu terim, zihnin fenomenal bir karakteri olarak kendisini göstermektedir. Örneğin, çikolata yendiğinde yaşanan tat ile ilgili (*gustatory*) tecrübe, patates yendiğinde yaşanan tecrübeden farklılık gösterecektir. Bu iki tecrübe arasında sözel bir biçimde aktarılamayan, yalnızca bu tatları deneyimleyen için olan "fenomenal" bir yön bulunmaktadır. Tecrübelerin, yalnızca kişinin kendisine açık olan bu fenomenal yönlerinin tümüne *qualia* denmektedir.

Qualia, ikinci olarak, duyu verilerinin kendilerine has özellikleri anlamında kullanılmaktadır. Örneğin bir görsel tecrübenin, duyu verileri aracılığıyla fenomenal, daha içe dönük tecrübe ile açığa çıkabilen bir yanı bulunmaktadır.

Üçüncü anlamı ile *qualia*, soyut içkin özelliklerdir. İkinci anlamından ayrı olarak duyu verileri gibi fiziksel bir altyapıdan bağımsızdır. Özellikle son yıllarda *qualia* bu anlamı ile daha yaygın olarak kullanılmaktadır. Fenomenal bilinç sorununu ilk kez ortaya koymuş filozof olarak kabul edilen Nagel'a göre de *qualia* deneyimlerin, fiziksel olsun ya da olmasın, içkin özelliklerine denk gelir. Ayrıca Nagel *qualia*'yı nesnelerin bazı özelliklerinin zihinsel karşılıkları olarak ve "deneyimin karakterini" belirleme unsuru olarak görmektedir. Son olarak *qualia*, diğer kullanımlarındaki gibi içkin ve fiziksel olmayan anlamlarının yanında, "aktarılamayan ve söz ile tarif edilemeyen" anlamında kullanılabilmektedir.

Şimdi, öznel deneyim ile ilgili soruşturmaların izleri aslında Antik Yunan düşüncesinde Platon'a kadar sürülebilmektedir. Platon'un gölgeler dünyası ve fikirler dünyası arasında yapmış olduğu ayrımı Descartes'ın madde ve ruh arasında yaptığı ayrım izlemiştir. *Qualia*'nın fark edilip ayrıştırılmaya çalışıldığı bu türden soruşturmaların ardından günümüzün zihin felsefesinde *qualia,* bilinci oluşturan öznel deneyimlerin her biri anlamında kullanılmaktadır (Alıcı, 2019: 16).

Analitik zihin felsefecisi Erdinç Sayan, "Analitik Zihin Felsefesinin Temel Problemlerine Bir Bakış" adlı makalesinde çağdaş zihin felsefesinin, zihnin hallerini "yönelimsel (*intentional*)" ve "nitel (*qualitative*)" olmak üzere iki gruba ayırdığını söyler. Yönelimsel zihin hallerinin nesnesi vardır; öte yandan nitel zihin halleri "[…] birbirlerinden sadece *duyumsal nitel özellikleriyle* ayrılan zihin halleridir." (Sayan, 2012: 49). Sayan, zihnin fenomenal karakterini ifade etmek için "nite" sözcüğünü

kullanmaktadır. Bu çalışmada da Sayan izlenerek *qualia* sözcüğü için "niteler" ifadesinin, tekili olan *quale* sözcüğü için "nite" teriminin kullanımı benimsenmektedir.

Niteler problemi felsefede ilk olarak Frank Jackson tarafından formüle edilir. 1982 yılında Jackson, "Epiphenomenal Qualia (Epifenomenal Niteler)" adlı makalesinde nitelerin var olduğuna dair *bilgi* argümanını sunar. Bu argümanı ifade edebilmek için Jackson, bir düşünce deneyi ile işe başlar: Farz edelim ki Mary isimli zeki bir bilim insanı, bilinmeyen bir nedenle siyah-beyaz bir odanın içerisinden siyah-beyaz bir televizyon aracılığıyla dünyayı keşfetmek zorunda bırakılıyor. Dahası Mary, görmenin nörofizyolojisi konusunda uzmanlaşıyor ve yine farz edelim ki olgun bir domatesin veya gökyüzünün görülmesi durumunda nörofizyolojik olarak neler olduğuna dair bütün fiziksel bilgilere erişiyor. Bu noktada Jackson, Mary'nin siyah-beyaz odasından çıkarıldığında yeni bir şey öğrenip öğrenmeyeceğini sormaktadır (Jackson, 1982: 130). Jackson, Mary'nin dünyaya dair ve tüm insanların dünya ile ilgili görsel tecrübelerine dair yeni bir şey öğreneceğinin son derece açık olduğunu savunur. Öyleyse buradaki argüman şu şekilde formüle edilebilir:

(P1) Mary siyah-beyaz odada iken görsel algı ile ilgili tüm fiziksel bilgiye sahiptir.

(P2) Mary siyah-beyaz odadan çıktığında veya ona renkli bir televizyon verildiğinde Mary görsel deneyime dair yeni bir şey öğrenecektir.

(P3) P2 ise, Mary görsel tecrübe ile ilgili tüm bilgiye sahip değildir.

(P4) P3 ise, görsel algı ile ilgili tüm bilgi fiziksel değildir ve fiziksel bilgiden öte bir bilgi mevcuttur.

O halde, fizikselcilik (fizikalizm) yanlıştır.

Jackson, *bilgi* argümanını her şeyin fiziksel olduğunu savunan fizikalizme karşı geçerli bir argüman olarak sunmaktadır. Fizikselci yaklaşıma göre evrenin temeli ve doğası fizikseldir. Fiziksel olmasının yanında evrenin, fizik temelleri ile açıklanabileceği savunulmaktadır. Bu çerçevede psikolojik ve ahlaki olguların da ilk etapta fiziksel olarak görünmeseler dahi, fiziksel bir temele dayandırılarak (fiziksel olana indirgenerek) açıklanabileceği iddia edilmektedir (Stoljar, 2021: 1).

Fizikalizmin (indirgemeci özelliğe sahip fizikselci/özdeşçi materyalizmin) yerine Jackson bir çeşit epifenomenalizm sunmakta, bunu yaparken de fiziksel olan ile zihinsel

olan arasında nedensel bir ilişki olduğu fikrine dayanmaktadır; ancak, ona göre bu ilişki yalnızca fiziksel olandan zihinsel olana doğrudur. Jackson açıkça fizikalizmi reddederek ve nitelerin varlığını savunarak "nitelik düalizmi" denen yaklaşımı benimsemiş görünmektedir.

Bilgi argümanına karşı yakın tarihli bir itiraz "öznel fizikalistler" tarafından yapılmıştır. Öznel fizikalizme göre bazı fiziksel gerçekliklerin tam olarak kavranabilmesi için onların deneyimlenmesi gerekir. Bu yaklaşıma göre Mary aslında odadan çıkmadan önce de görme ile ilgili tüm fiziksel bilgilere sahip değildir. Ancak bu argüman, yeterince açık olmamasından ötürü ve "temelde öznel/fenomenal niteliklerin fiziksel olmasına izin verdiği" için karşı çıkışında yeterli bulunmamaktadır (Kıymaz, 2019: 203-208).

Genel anlamda zihin durumlarının nedensel roller ile tanımlanması olarak açıklanan işlevselcilik ise, fenomenal bilinç kavramına dair yetersiz bir bakış açısı olarak görülmektedir. Zihnin yalnızca işlevsel dinamiklerini hesaba katmak, deneyimin göz ardı edilmesi anlamına gelmekte ve fenomenal anlamda yeterli bir açıklama sunamamaktadır (Fallon, 2018: 143). İşlevselciliğin vurgusunu yaptığı nedensel roller, fizik sistemi içerisinde yer almaktadır. Dolayısıyla bu, insan ya da robot "bilinçli" varlıkların aynı fiziksel durumlara tabi olacağı ve işlevlerinin farklı fiziksel ortamlarda gerçekleştirilebileceği anlamına gelmektedir. Örneğin acı içinde olmak, bedensel hasar ile birlikte bilişsel işlevlere ve kaçınma davranışına neden olur. İşlevselciler bu durumun hem insanın sinir sisteminde hem robotun mekaniğinde gerçekleştirilebilir olduğunu savunmaktadırlar (Levine, 2017: 394).

2.2 Özbilinç

Apollon Tapınağının dikkat çeken ünlü sözü şöyledir: "Kendini bil." İnsanın kendi hakkında düşünmesinin kökenleri hakkında bize ipucu veren bu Delphic deyişi, günümüzde epistemolojinin ve zihin felsefesinin temel tartışma konularından birine dönüşmüştür.

Özbilinç (*self-consciousness*) kavramı insanın nesneler dünyasından başka kendi içsel süreçlerinin de farkında olmasıdır. Bu çalışmada özbilinç kavramı ile insanın, kendi bilincinin bilincinde olması kastedilmektedir. Fenomenal bilinç kavramı ile birlikte ele alındığında özbilinç kavramı da deneyim kavramıyla olduğu gibi birbirleriyle

bağlantılıdır. Aristoteles'in "Bir insanın bir şeyi algılarken aynı zamanda kendi varlığını da algılaması gerekir." (Aristoteles'ten akt. Smith, 2020) sözü özbilinç düşüncesinin temellerine dair bir fikir vermektedir. On yedinci yüzyılda Descartes felsefesi ile bu kavrama vurgu yapılmıştır. Descartes'ın *cogito ergo sum*'u ("düşünüyorum, öyleyse varım"ı) öznenin dış dünyadaki her şeyden ve her nesneden şüphe edebileceğini fakat şüphe ettiğinden yani düşündüğünden şüphe edemeyeceğini, dolayısıyla öznenin bilincinin farkında olduğunu ve özbilinç sahibi olduğunu anlatmaktadır.

Fenomenal bilinç soruşturması, genel anlamda bilinç araştırmalarından bir öznenin kendisine dair olanı konu edinerek ayrılmaktadır. Fenomenal bilinçlilik durumunda öznenin sadece kendine has olan ve ona özel tecrübeler yaşadığı varsayılmaktadır. Bu öznellik, özbilinç sayesinde açığa çıkmaktadır.

Dil bağlamında "özbilinç" kelimesinin yapısı ve kullanımı göz önüne alındığında, özbilincin doğrudan doğruya birinci-tekil-kişi ve üçüncü-tekil-kişi bakış açıları arasındaki ayrımın doğal bir sonucu olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Zihne/bilince yönelik olarak yürütülen soruşturmanın ya da araştırmanın iki ayrı biçimi olan söz konusu bakış açıları ya da perspektifler arasındaki bu ayrım, fenomenal bilinç sorununun doğası hakkında bilgi veren en önemli ipuçlarını sunarken, özbilinç birinci-tekil-kişi perspektifinde ortaya çıkan bir bilinç durumu olarak netleşmektedir.

Özbilinç kavramı duyulara dayalı olan ve olmayan tüm deneyimleri kapsar görünmektedir. "Zihin dediğimiz varlık, belki de beynin işlevsel düzeninin bilincinde olduğumuz kısmıdır." şeklinde yapılan tanımlama da doğrudan özbilinci işaret etmektedir (Chomsky'den akt. Torey, 2019: 95) Burada "bilincinde olunan kısım" ile işaret edilen zihin, "özbilinç ile ulaşılabilir olan zihin" anlamına gelmektedir. Dolayısıyla zihnin kapsamının da özbilinç ile belirlendiği görülmektedir.

2.3 Fenomenal Bilinç-Nedensel Bilinç Ayrımı

Bir konu/sorun ile ilişkili temel kavramların netleştirilmesi yolunda verilen tanımların yeterli bulunmadığı noktalarda kimi ayrımların da yapılarak karışıklıkların önlenmeye çalışıldığı görülmektedir. Fenomenal bilince ilişkin temel kavramsal çerçevenin tam olarak aydınlığa kavuşturulabilmesi için de benzer bir yaklaşım söz konusudur. Niteler ve özbilinç gibi fenomenal bilinç ile doğrudan sıkı bir bağlantı

içindeki temel kavramların yanı sıra, fenomenal bilinç ile yine bağlantılı olan fakat aynı zamanda ondan kesin bir şekilde ayrılan "nedensel bilinç" kavramına dair belirlemelerin de yapıldığı ve fenomenal bilinç ile nedensel bilinç arasındaki sınırın kesin bir şekilde çizildiği görülmektedir:

> Şimdi, bilincin doğasına/neliğine odaklanıldığında birinci-tekil-kişinin kendi bilinci, yani özbilinci, ona doğrudan apaçık görünen şeydir ve bu bilincin neye benzediğine ilişkin onun bu öznel bilgisi "fenomenal ya da niteliksel bilinç (görünen olarak bilinç)" olarak adlandırılır. Öte yandan, bilişsel sinirbilimin üçüncü-kişi perspektifinden ("sinirbilimciler"in özneler arası bakış açısından) bilinç, daha açık bir deyişle başka bilinçler, "neden olan, yapan olarak bilinç" biçiminde anlaşıldığı için, "nedensel bilinç" olarak adlandırılmaktadır. […] günümüzün zihin felsefesinin zorlu sorunu da bu çerçevede ortaya çıkmaktadır. (Kutlusoy, 2016: 72)

Özbilinç ekseninde düşünülürse, fenomenal bilinç birinci-tekil-kişinin yakaladığı bilinçtir. Bu durumda birinci-tekil-kişi konumundaki özne için bir aracı söz konusu değildir, fenomenal bilinç özneye görünen bir bilinçtir. Nedensel bilinç ise üçüncü-tekil-kişinin deneyime ve nitelere dışarıdan yönelerek yakaladığı bilinçtir. Birinci-tekil-kişi perspektifinde bilincin doğrudan doğruya kendine yönelik farkındalığı söz konusu iken üçüncü-tekil-kişi perspektifinden başkasının bilincine yönelimde dolaylı olma durumu ortaya çıkmaktadır. Nedensel bilinç, neden olan, yol açan bilinç konumundadır. Üçüncü-tekil-kişi, beden anatomisi, beyin yapısı veya davranış biçimi ya da dil kullanımı üzerinden başkasının bilincine (daha açık bir söyleyişle başkasının bilincinin neliğine/doğasına) ilişkin bir belirleme yapmak durumundadır.

Güven Güzeldere, fenomenal bilinç-nedensel bilinç ayrımının bilincin doğasının anlaşılmasında önemli görülen bir noktaya vurgu yaptığını ifade etmektedir. Bilinç için "fenomenal" ve "nedensel" nitelemeleri, erişim duyuları ile bilincin "kolay" ve "zor" problemleri tartışmalarının odak noktasında yer almaktadır. Bilişselci yaklaşımın "bilinç"i deneyimleyen özneye "nasıl göründüğü" ile değil "ne yaptığı" ile tanımlaması ise açıkça eleştirilmektedir çünkü bu tanım büyük ölçüde üçüncü-tekil-kişi perspektifi ile verilmektedir (Güzeldere, 1997: 27-28).

Zihin felsefecisi Ned Block, fenomenal bilinç kavramına bir sınır çizmek amacıyla erişim bilinci ve fenomenal bilinç arasında yapılan bir ayrımı sunmaktadır.

Buna göre Block, “fenomenal bilinç”i benzer şekilde deneyim esaslı, “nasıl bir şey olmak” ile tanımlarken “erişim bilinci” ise bu çerçevede “bir zihinsel durumun diğer zihinsel durumlarla ilişkisi” açısından tanımlanmaktadır (Gennaro, 2018: 3).

Block, “Bilincin İşlevi Hakkındaki Kafa Karışıklığı Üzerine (On a Confusion about the Function of Consciousness)” adlı makalesinde, karışıklığın “erişim bilinci” ile “fenomenal bilinç” kavramlarının birleştirilmesinden doğduğunu öne sürmektedir. Ona göre fenomenal bilince işlev atfetmek yanlıştır. Aşağıda listelendiği gibi bu iki kavramla ilgili özellikler ve ilişkili tanımlamalar Block tarafından titiz bir biçimde belirlenmektedir.

Erişim bilinci:

(i) Bir durum, düşünce ve eylemin doğrudan kontrolü ve kullanımı için hazır ise erişim bilinçlidir.

(ii) Erişim bilinci, bilgi işleme, hesaplama ve davranışın kontrolü ile ilgilidir.

(iii) İçsel özellikleri nedeniyle hiçbir durum erişim bilinçli değildir; onu erişim bilinçli yapan şey, kontrol ettiği şeydir.

Fenomenal bilinç:

(i) Fenomenal bilinç deneyimdir. Fenomenal olarak bilinçli özellikler deneyime dayalı özelliklerdir. Bir durum deneyimsel özelliklere sahipse fenomenal bilinçlidir. Bir durumun deneyimsel özelliklerinin tamamı, ona sahip olmanın “neye benzediği”dir.

(ii) Görme, duyma, koklama, tat alma ve acı hislerinin yaşanması öznenin fenomenal bilinçli durumlara sahip olması anlamına gelmektedir. Fenomenal bilinçli olmak hisler ve algılar ile birlikte düşünceleri ve duyguları da içermektedir.

(iii) Fenomenal bilinçlilik, hiçbir bilişsel, yönelimsel ve işlevsel özellik barındırmaz (Block, 2007: 166-169).

Güzeldere, Block’un ayrımının nedensel bilinç-fenomenal bilinç ayrımı ile örtüştüğünü ifade eder (Güzeldere, 1997: 28). Block’un fenomenal bilinç tanımının ise Nagel’ın açıklaması ile uyumlu olduğu görülmektedir. Erişim bilinci ise zihin

durumlarının birbirleriyle olan ilişkisi bağlamında tanımlanmaktadır. Bu sırada işleve odaklanılması, nedensel bilincin tanımlanması ile benzerlik göstermektedir.

Bilinç soruşturmalarında yaşanan "kafa karışıklığı" ve hissedilen "gizem" fenomenal bilinç kavramının "teori öncesi karakterizasyon"u ile birlikte gelen ikilikte ortaya çıkmaktadır. Bu iki niteleme, soruşturmanın seyrini hem yöntem hem tasvir bakımından etkilemektedir. Bilincin hem nedensel yani "neden olduğu", "yaptığı" ile tanımlanması hem de fenomenal yani "göründüğü" ile tanımlanması bu ikiliği yaratan ana unsurdur (Güzeldere, 1997: 11).

2.4 Epistemik Asimetri

Bilince ilişkin olarak yapılan nedensel ve fenomenal betimlemeler, hemen yukarıda da vurgulandığı gibi bilinç araştırmalarında bir ikiliğe neden olmaktadır. Fenomenal bilinç kişinin kendi deneyiminden ortaya çıktığı için ve bu deneyimin öznesi ile böyle bir bilinçli deneyimi dışarıdan soruşturanın farklı olmasından ötürü, söz konusu öznenin doğrudan deneyimlediği içerik ile yine söz konusu soruşturmacının yürüttüğü soruşturmadan edindiği bilgisel içerik arasında bir kopukluk gözlemlenmektedir. Bu kopukluk (boşluk ya da uyumsuzluk), bilincin birinci-tekil-kişi (yani "ben"in) bakış açısından bilinmesi ve üçüncü-tekil-kişi (yani "o"nun) bakış açısından bilinmesi arasındaki asimetrik durumdan kaynaklanmaktadır; sözü edilen bu durum, çağdaş zihin felsefesinde "epistemik asimetri" olarak adlandırılmaktadır. Zekiye Kutlusoy söz konusu kopukluğu ve bu asimetriyi özbilinç ve başkalarının bilinçleri ile ilişkili olarak şöyle tarif etmektedir:

> […] bu soruşturmalar, "özbilinç"in veya "başka bilinçler"in (varlığını ve doğasını) bilmek söz konusu olduğunda farklı şekillerde yürütülmekte, bunun için de özbilinci doğrudan/aracısız olarak, içinden, içebakış/içgözlem yoluyla (birinci-tekil-kişi perspektifinden) soruşturmak ile başka bir bilinci dışarıdan (üçüncü-tekil-kişi perspektifinden) gözlemleyerek soruşturmak arasındaki "epistemik asimetri"ye dikkat çekilmektedir. (Kutlusoy, 2016: 71)

Özbilinçli bir varlığın, kendi öznel deneyimlerinin fenomenal karakterine yönelmesi, bilinç soruşturmaları için benzersiz bir zorluk yaratmaktadır. Çünkü

deneyimin öznesi tamamen soruşturmanın öznesi haline gelememektedir; hâlâ deneyimleyendir. Psikolog George Miller, bu zorluk için şöyle bir benzetme yapar:

> Bir aleti kendi kendine çevirmek, kişinin ayağını kaldırarak süzülmeye çalışması kadar beyhude olabilir. Belki de kafamız karışıyor çünkü ne zaman bilinç hakkında düşünsek bilinçle çevriliyiz ve bilincin ne olmadığını sadece hayal edebiliyoruz. Birisi, balığın suyu en son keşfedeceğini söylemişti. (Miller'dan akt. Güzeldere, 1997: 24)

Güzeldere, Miller'ın analojisi üzerinden ilettiği irdelemesinde şu soruyu sorar: Prensipte mikroskop, kamera gibi aletlerin kendisini kullanarak ne dış yüzeyini inceleyebiliriz ne fotoğrafını çekebiliriz. Fakat neden "bilincin kendisini kullanan bilinç çalışmasının" mümkün olduğu düşünülmektedir? Mikroskop ve kamera örneklerinde başka birer mikroskop ve kamera ile bu araçlar incelenebilir. Ancak "araçların kendi kendini incelemesinde söz konusu olan özyinelemeli imkânsızlık, özbilinç fenomeni için geçerli olabilir - örneğin, kişinin kendi bilincini içebakış yoluyla incelemesi." (Güzeldere, 1997: 24).

Araçların kendi kendini incelemesi gibi, bilincin araştırılmasında da epistemik bir boşluk görülmektedir. Birinci-tekil-kişi perspektifi ile üçüncü-tekil-kişi perspektifi arasında gerçekleşen bu asimetri, bilince erişim bakımından farklılıklar doğurmaktadır. Çünkü deneyimleyen öznenin, yani birinci-tekil-kişi-perspektifinin, bilince erişimi "ayrıcalıklıdır." Fenomenal bilinç, özneye "dolaysız" ve aracısız olarak görünür (Güzeldere, 1997: 25).

Üçüncü-tekil-kişi-perspektifi bilince erişimde temelde sınırlıdır. Bu sınır, bilincin dışarıdan gözlenmesine dayanmaktadır. Üçüncü-tekil-kişi, araçlara adeta mahkumdur, deneyimin fenomenal yönünü yakalama imkanına sahip değildir. Dolayısıyla "başkalarının deneyimleri ne doğrudan gözlemlenebilir ne de doğrulanabilir." (Güzeldere, 1997: 25).

Nedensel yaklaşım, bilimin diğer nesneleri için verimli bir yöntem olsa da, bilinç söz konusu olduğunda fenomenal boyut eksik kalmaktadır. "Deneyime dair, deneyde gerçekleşen bilimsel doğrulama… bu kesinlik kaybına yanıt olarak, deneyimi bireyin olabildiğince uzağa yerleştirir: aygıtlara ve rakamlara." (Agamben'den akt. Jay, 2012:

61). Adeta “modern bilimin laboratuvarlarında […] kanlı canlı tanıkların yerini “insan-dışı tanıklık” almıştır. […] paradoksal bir şekilde, panzehirin daha da keskin ve tarafsız, protez aygıtlarda bulunduğu varsayılmıştır.” (Jay, 2012: 60-61).

Son olarak burada, “fenomenal bilinç”e ilişkin temel kavramsal çerçevenin bütününün iyice görülebilmesi için, bilince yönelik iki ayrı bakış açısından ötürü ortaya çıkan “epistemik asimetri”nin doğurduğu zorluk ile “birinci-tekil-kişi perspektifi”nden yaşanan/yakalanan “öznel deneyimin fenomenal karakteri” ve “özbilinç”, dahası “fenomenal bilinç-nedensel bilinç ayrımı” bir kez daha vurgulanmalıdır. Birbirleriyle oldukça sıkı bağlar içindeki bu kavramlar fenomenal bilincin neliği üzerine sürdürülmekte olan tartışmaların temel bağlamını oluşturmaktadır. Bu çerçevede niteler, fenomenal bilincin içeriğine bir atıf yapan fakat görüldüğü üzere, adeta onların doğasına uygun olarak kesin bir şekilde kabul edilmiş tek bir tanımlarını da sunamayan bir kavram olarak kendini göstermektedir. “Niteler” teriminin geçtiği birçok çalışmada öncelikle bu terimin hangi farklı anlamda kullanıldığının bildirilmesine rağmen yine de ortak bir zeminde buluşulduğu, “niteler” ile “birinci-tekil-kişi perspektifi tarafından erişilen bir şey”in belirtildiği görülmektedir. Üçüncü-tekil-kişi perspektifinden yürütülmekte olan araştırma ve soruşturmalar biraz da bu nedenle fenomenal bilinç sorunu ile baş etmekte güçlük çekmektedirler. Bu güçlüğü aşmak için atılan adımlardan önce, nedensel bilincin ya da erişim bilincinin fenomenal bilinçten ayrıştırılması gerekmektedir. Nedensel bilinç ile fenomenal bilinç arasındaki uyuşmazlık ise epistemik asimetriyi işaret etmektedir. Görüldüğü gibi bu bölümde ele alınıp öne çıkarılan kavramlar, bir nedensel ilişkiler ağı içinde birbirleriyle sıkı bir şekilde bağlantılı olup, fenomenal bilinç kavramının çerçevesini oluşturan temel kavramlar olarak belirginlik kazanmaktadırlar.

BÖLÜM 3. FENOMENAL BİLİNÇ SORUNU

Fenomenal bilinç, bir tecrübe olarak kabul edilmekte, kabaca, bir duruma ilişkin deneyimin, o durumun içinde bulunmanın nasıl bir şey olduğuna dair fenomenal açıdan bilinçli yönü olarak netleşmektedir. Fenomenal bilinç kavramı, çağdaş zihin felsefesi literatüründe kullanılan *qualia* (niteler) kavramından farklıdır. *Qualia* zihinsel süreçler sırasındaki deneyimlerin, yalnızca kişinin kendisine açık olan fenomenal yönlerinin tümünü ifade etmektedir.

Bu çalışmada ele alınan fenomenal bilinç, bilimin açıklamaya giriştiği "nedensel bilinç"ten farklıdır. Nedensel bilinç, üçüncü-tekil-kişi perspektifinden yönelinerek araştırılan bilinçtir. Bilince üçüncü-tekil-kişi bakış açısından yaklaşmak onu dışarıdan gözlemlemek anlamına gelir. Birinci-tekil-kişi perspektifi ise fenomenal bilinci içebakış yoluyla soruşturmaktadır (Kutlusoy, 2016: 71). Söz konusu iki farklı perspektifin ortaya çıkardığı "epistemik asimetri" ise fenomenal bilinç hakkındaki çalışmaları başka zihinlere yönelik araştırmalardan ayırt etmektedir. Ancak "[...] bilişsel sinirbilimin üçüncü-kişi perspektifinden ('sinirbilimciler'in özneler arası bakış açısından) bilinç, daha açık bir deyişle başka bilinçler, 'neden olan, yapan olarak bilinç' biçiminde anlaşıldığı için, 'nedensel bilinç' olarak adlandırılmaktadır." (Kutlusoy, 2016: 72).

Fenomenal bilinç sorunu çerçevesinde odaklanılan temel fikrin John Locke'a ve Gottfried W. Leibniz'e kadar uzandığı görülmektedir (Levine, 2006: 1). Locke'un, zihnin birincil niteliklere (boyut, şekil, hacim vb.) ve ikincil niteliklere (renk, tat vb.) dair fikirleri ile ilgili olan ayrımı bu soruna işaret etmektedir. Locke'a göre duyu sistemleri belli bazı fiziksel uyarıcılar tarafından etkilendiğinde, zihin belli fikirler oluşturarak tepki verirken, renk veya tat deneyimleri sırasında oluşan düşünceler de ikincil niteliklere ilişkin düşünceler olmaktadır. Leibniz ise kurmuş olduğu beyin-fabrika analojisi çerçevesinde, beynin bir fabrika büyüklüğüne gelmiş olması ve içine girilip tüm bölgelerindeki fiziksel etkileşimlerin görülebilir olması durumunda, "[...] mavinin, acının ya da düşüncelerin hislerini nerede göreceğiz?" diye sormaktadır (Levine, 2006: 2).

Fenomenal bilinç sorununa yönelik tartışmaların yolunu açan, çağdaş felsefe literatüründe ilk kez Thomas Nagel tarafından 1974 tarihli "Yarasa Olmak Nasıl Bir Şeydir? (What Is It Like to Be a Bat?)" adlı makalede sergilenmiş olan soruşturmadır. Bu soruna Joseph Levine tarafından 1983 tarihinde yayımlanan "Materyalizm ve *Qualia*: Açıklama Boşluğu (Materialism and Qualia: The Explanatory Gap)" başlıklı çalışma ile tekrar dikkat çekilmiştir. Levine bu makalede Nagel'ın bilincin fenomenal yönü ile ilgili göstermek istediği sorunu desteklemeye yönelik *açıklama boşluğu* argümanını geliştirmiştir. Bu bağlamda Sayan da fenomenal bilinç sorununu, "sübjektif olan nitelerin ne olduklarının ve nasıl hasıl olduklarının objektif bilim tarafından açıklanması" olarak dile getirmektedir (Sayan, 2012: 52). 1995 yılında David J. Chalmers söz konusu sorunu "bilincin zorlu sorunu" olarak adlandırmakta, bilince dair fenomenlerin nesnel bilim tarafından fiziksel bir temele oturtulma çabasının en zor problem olduğunu ifade etmektedir.

Bu çalışma, fenomenal bilinç sorununu açıklamayı ve bu soruna yönelik çözüm önerilerini tartışmayı hedefleyen felsefi bir soruşturmadır. Bu doğrultuda, bu bölümde öncelikle, fenomenal bilinç sorununu görünür kılan argümanlar ele alınmaktadır. Bu argümanlar materyalizmin sorgulanmasına neden olmuştur ve bunun üzerine materyalist felsefeciler tarafından da karşı argümanlar oluşturulmuştur. Burada materyalizmin sunduğu karşı argümanlar da tanıtılmakta, fenomenal bilinç sorununun çözümüne yönelik açıklamalar ve felsefi soruşturmalar serimlenmektedir.

Bu bölümün ikinci kısmında fenomenal bilinç sorunu çerçevesinde gelişen güncel tartışmalara yer verilmektedir. Bu tartışmaların iki odak noktası fenomenal bilincin var olup olmadığı ve indirgenebilir olup olmadığıdır. Fenomenal bilinç sorununa ilişkin yaklaşımlarda ilk olarak fenomenal bilincin varlığının sorgulandığı, var olmadığına dair argümanlar geliştirildiği ve dolayısıyla sorunun yok sayılması gerektiği şeklinde yaklaşımlar sergilenmektedir. Öte yandan, fenomenal bilincin var olduğunu kabul eden ancak onun tamamen fiziksel ya da işlevsel düzeylere indirgenebileceği ile ilgili argümanlar üreten yaklaşımlara da rastlanmaktadır.

3.1 Fenomenal Bilinç Sorununun Netleşmesi

Bu bölümde öncelikle fenomenal bilinç sorununu bir sorun haline getiren kendisine özgü niteliklerinin belirlenmesi hedeflenmektedir. Günümüzün zihin felsefesinde çok önemli bir gündem maddesi olarak yaygın bir biçimde tartışılmakta olsa da bu sorunun çok açık bir tanımının ve ne şekillerde ele alındığının, literatürde tam bir açıklık kazanamadığı görülmektedir. Onun için burada fenomenal bilinç sorununu apaçık bir şekilde formüle etme çabaları ve bu süreçte yaşanan zorluklar da sergilenmeye çalışılmaktadır. Sorunun net bir biçimde ortaya konması sürecinin başlangıcı ise 1974 tarihinde yayımlanan Nagel'ın *yarasa* argümanı olarak kabul edilmektedir. 1974'ten bu yana ise bu sorun kapsamındaki tartışmalar, daha çok sorunun ne olduğunu açıklığa kavuşturma girişimlerinin yanı sıra bu soruna yönelik olarak bir çözüm geliştirme doğrultusunda ne türden teorilerin dikkate değer bulunabileceğinin irdelenmesi yönündedir.

Nagel'ın *yarasa* tartışması ile birlikte Levine'in *açıklama boşluğu* tartışması ve Chalmers'ın *zorlu sorun* tartışması bu kapsamda ele alınmaktadır. Fenomenal bilinç sorununun ne olduğu, böyle bir kavram ile neye işaret edilmek istendiği aydınlatılmaya çalışılmaktadır. Nagel'ın *yarasa* tartışması fenomenal bilinç sorununun kendine özgü nitelikleri ve kapsamıyla ortaya konduğu ilk argüman olarak kabul edilmektedir. İndirgemeci yaklaşımlara karşı ürettiği argümanlar ile de bu konu bağlamındaki tartışmalara bir yön vermektedir. Levine'in *açıklama boşluğu* tartışması da Nagel'ın işaret ettiği sorunun yerindeliğini sağlamlaştırarak, materyalist teorilerin ön kabulleri ile bu soruna yönelik doyurucu bir çözüm oluşturulamayacağını göstermektedir. Chalmers'ın *zorlu sorun* tartışması ise bu bağlamda bilince dair soruları önce "kolay olanlar" ve "zor olanlar" olmak üzere ikiye ayırmakta, kişinin öznel deneyimlerinin yani fenomenal bilincinin doğurduğu güçlükleri "zor problem" olarak belirlemektedir.

3.1.1 Nagel'ın *Yarasa* Tartışması

Thomas Nagel, 1974 tarihli "Yarasa Olmak Nasıl Bir Şeydir? (What Is It Like to Be a Bat?)" adlı makalesine, felsefenin zihin-beden tartışmalarının kilit noktası olan bilince yönelik indirgemeci yaklaşımları hatalı bulduğunu ifade ederek başlar. Ona göre zihinsel/bilinçsel olanı bedensel/fiziksel olana indirgeyerek açıklamaya girişen bu

yaklaşımlar ile bilincin benzersiz olan özelliği göz ardı edilmekte, bilinç sorunu sıradan bir problem haline getirilmektedir. Bu çerçevede deneyimin öznel niteliğine vurgu yapan Nagel, öznel olan ile nesnel olan arasındaki ayrımı netleştirmek için yarasa örneğini sunar:

> Hayal gücümüz için temel malzemeyi sağlayan kendi deneyimlerimizdir, dolayısıyla hayal gücü sınırlı bir alana sahiptir. Kolumuzda alacakaranlıkta ve gece karanlığında etrafta uçmayı ve ağzımızda böcekler yakalamayı sağlayan ağlar olduğunu; oldukça zayıf bir görme duyusuna sahip olduğumuzu ve çevremizdeki dünyayı yansıtmalı yüksek frekanslı ses sinyalleri aracılığıyla algıladığımızı ve günü bir dam altında baş aşağı asılı geçirdiğimizi hayal etmek işe yaramayacaktır. Bunu hayal etmek (ki bunda çok da başarılı olamam), sadece benim bir yarasa gibi davranmamın nasıl bir şey olacağını düşünmeme yardımcı olabilir. Ancak konumuz bu değildir. Ben, yarasa olmanın, bir yarasa için nasıl bir şey olduğunu bilme arzusundayım. (Nagel, 2015: 150)

Bilinç söz konusu olduğunda en öne çıkan kavram bilinçli deneyimdir. Organizmaların bir şeyi deneyimleme anında o deneyimin yalnızca o organizma için olan tecrübesi, "o organizma olmak" "bilinçli deneyim" olarak adlandırılmaktadır. Nagel buna "deneyimin öznel niteliği" demektedir. Bu bağlamda öznel-nesnel kavrayış karşılaştırmasını açıklığa kavuşturmak için yarasa örneğini kullanan Nagel, bir memeli olan yarasanın diğer türlere göre insanlara daha çok benzediğini belirtmekle beraber ekolokasyon gibi insan türünün algı kapasitesi dışında bir dünyayı algılama imkânı olduğunu belirtmektedir. Bu örneğe devam etmeden önce Nagel'ın, yarasanın deneyim yaşadığına inandığımız varsayımı ile hareket ettiğini belirtmek yerinde olacaktır.

İkinci adım olarak Nagel, yarasa olmanın nasıl bir şey olduğunun hayal edilmesini istemektedir. Fakat hayal etmenin yeterli olamayacağını çünkü hayal gücünün etkinliklerinde kullanılabilecek olan verilerin ancak edinilen tecrübelerden alınabileceğini savunmaktadır. Ona göre, yarasa olmanın "nasıl bir şey" olduğunu, yarasanın örneğin ekolokasyon ile dünyayı nasıl algıladığını, bir insan olarak hayal etmek ile bir yarasa olarak doğrudan doğruya yaşamak farklıdır.

Nagel'a göre bir yarasa olmanın nasıl bir şey olduğunu bir insan olarak hayal etmek, biri diğerinden farklı yapıtaşlarına sahip iki şeyden birinin yapıtaşları ile diğerinin bütününe erişmek kadar imkânsızdır. Nagel kendisinin "bir yarasa için, yarasa olmanın nasıl bir şey olduğunu bilmek" arzusunda olduğunu ifade eder (Nagel, 1974: 439). Şimdi,

kümeler teorisi ile bu karşılaştırma netleştirilebilir. İnsanın duyuları yoluyla tecrübe edebileceği şeyler insanın evrensel kümesi ve yarasanın duyuları yoluyla tecrübe edebileceği şeyler yarasanın evrensel kümesi olsun. İnsanın evrensel kümesi ancak insan kümesinin elemanları, yani insana özgü olan duyu imkânlarının çeşitli kombinasyonlarından oluşacaktır. Aynı şekilde yarasanın evrensel kümesi de ancak yarasa kümesinin elemanlarından, yarasaya özgü olan duyu imkânlarının çeşitli kombinasyonlarından oluşacaktır. İnsan kümesinin elemanları ile yarasanın evrensel kümesine erişilemeyeceği aşikârdır. Yarasanın evrensel kümesine ise ancak yarasa kümesinin elemanları kullanılarak ulaşılabilir.

Nagel'a göre durum bir yarasa ile bir insan için nasıl ise bir insan ile diğer bir insan arasında da aynı şekildedir, bir insanın öznel deneyimini diğer bir insan birebir tecrübe edemez. İndirgemeci yaklaşımlar ancak deneyimin öznel niteliğinin var olmadığına ilişkin kabullerinde tutarlılık göstermektedir. Nagel'ın argümanı materyalizme karşı önemli bir eleştiri sayılmaktadır çünkü zihin ve beyin birebir aynı şey değildir. Zihni bedene/beyne indirgemek yanlıştır; bu durum zihnin fenomenal yönünü göz ardı etmek anlamına gelmektedir.

3.1.2 Levine'in *Açıklama Boşluğu* Tartışması

1983 yılında Joseph Levine, "Materyalizm ve *Qualia*: Açıklama Boşluğu (Materialism and Qualia: The Explanatory Gap)" adlı makalesi ile Nagel'ın bilinç ile ilgili yaptığı vurguya dikkat çekmiştir. Levine'in bu makaledeki amacı ise Saul Kripke'nin "Adlandırma ve Zorunluluk (Naming and Necessity)" ve "Özdeşlik ve Zorunluluk (Identity and Necessity)" adlı derslerinde sunduğu argümanları metafizik olandan epistemolojik olana dönüştürmektir. Levine, materyalizmin yanlış olduğunu ispatlamış olmak gibi bir iddiada bulunmamakla beraber, materyalizmin karşı karşıya kaldığı bir soruna da işaret ettiğini belirtmektedir.

Levine makalesinde Kripke'nin örnek olarak gösterdiği iki özdeşliği kullanarak fiziksel olaylar ve bunların tecrübesi arasındaki farka dikkat çekmiştir. Bu iki özdeşlik şunlardır:

1. Acı = C-fiber ateşlemesi

2. Sıcaklık = Moleküllerin hareketi

Görüldüğü gibi buradaki özdeşliklerde acı ve sıcaklık fenomenlerinin fiziksel karşılıkları verilmektedir. Bu iki özdeşlik arasındaki fark ikisinin "hissedilen zorunsuzluk"ları arasındadır (Levine, 1983: 355). Kripke'ye göre ikinci özdeşliği zorunlu olarak doğru kabul etmemek; moleküllerin hareketi olayından başka bir olayın kişiye sıcaklığın hissettirdiği şeyi hissettirme imkânını kabul etmektir. Birinci özdeşlik zorunlu olarak kabul edilmediğinde ise sıcaklık için yapılan çıkarım acı için yapılamamakta çünkü acıyı aslında acının tecrübesi var etmektedir. C-fiber ateşlemesinin zorunlu olarak acı hissini var ettiği söylenememektedir. Bu noktada bir fenomenin bize nasıl göründüğü ile o fenomenin kendisi arasındaki ayrımı yapmak mümkün olmamaktadır.

Levine'e göre materyalist teori bu çıkarıma *type-token* özdeşliği ile karşı çıkabilir. Materyalist teoriler arasında popüler olan işlevselciliğin insan zihnine bakışını bilgisayar metaforu ile açıklayan Levine için, işlevselcilere göre fizyoloji donanımın, düşünüş/zihniyet (*mentality*) ise yazılımın bir şekilde programlanmasıdır. Bu görüşe göre acının c-fiber'lar olmadan var olması sezgisi, zihinsel durumların çoklu-gerçekleşebilirliği (*multiple realizability*) aracılığıyla açıklanabilmektedir. Çoklu-gerçekleşebilirlik tezine göre bir zihin durumunun gerçekleşebilmesi için tek bir fiziksel yapı şart değildir. Yine "acı" örneğinden gidilirse, acı hissi yalnızca belli bir türe ait değildir, farklı türden canlılar acı deneyimini aynı şekilde yaşayabilmektedir.

Birinci özdeşlikte acı tecrübesi, o sırada bedende gerçekleşen biyolojik olay ile özdeş kabul edilmektedir. İkinci özdeşlikte ise, fiziksel bir olay olarak sıcaklık yine fiziksel parametreler ile ifade edilmektedir. Levine, bilinç söz konusu olduğunda birinci özdeşlikte olduğu gibi bilişsel tecrübelerin biyolojik olaylar ile tam olarak açıklanamayacağını vurgulamaktadır. Birinci özdeşlikteki acının tekabül ettiği düşünülen c-fiber ateşlemesi ancak acının gözlemlenebilen fiziksel bir açıklamasıdır. Ancak acı tecrübesinin, kişiye özgü olan fenomenal bir yönü de bulunmaktadır. Bu özdeşlik problemine Levine, "açıklama boşluğu" adını vermektedir.

3.1.3 Chalmers'ın *Zorlu Sorun* Tartışması

David Chalmers, 1995 tarihli "Bilinç Problemi ile Yüzleşmek (Facing up to the Problem of Consciousness)" adlı makalesinde bilinç tecrübesini hem en içkin, kişiye özgü

tecrübe olarak hem de "açıklanması en zor tecrübe" olarak nitelendirmektedir. Bir süredir bilince yönelik çalışmalara oldukça fazla yoğunlaşılmasına rağmen bu konuda henüz bir ilerlemenin kaydedilememesini Chalmers, problem ile doğrudan yüzleşilmemesine bağlamaktadır. Chalmers bu makalede bilinç ile ilgili problemleri ikiye ayırmaktadır: kolay ve zor olanlar. Ona göre, kolay problemler kategorize etme, karar verme, dikkat gibi bilişsel bilimler ve sinirbilim gibi alanların, yıllar sürecek empirik çalışmalar gerekse bile, tespit edebildiği zihinsel süreçleri kapsamaktadır (Chalmers, 1995: 2). *Zorlu soru*nu ise şöyle tarif etmektedir:

> Bilincin gerçek zor problemi, *deneyim* problemidir. Düşündüğümüzde veya algıladığımızda, enformasyon işlemlemeye ilişkin bir karışıklık söz konusudur, ama bunun bir de öznel yönü vardır. Nagel'in ifade ettiği şekliyle bilinçli bir organizma olmak *diye bir şey* vardır. Bu öznel yön, deneyimdir. Örneğin bir şey gördüğümüzde görsel duyumları *deneyimliyoruzdur*. […] Bazı organizmaların deneyimin öznesi oldukları yadsınamaz, ama bu sistemlerin nasıl olup da deneyimin öznesi oldukları sorusu kafa karıştırıcıdır. […] Eğer herhangi bir problem bilinç problemi olarak nitelendirilecekse, o budur. "Bilincin" bu temel anlamıyla, bir organizma, o organizma olmak diye bir şey varsa bilinçlidir ve zihinsel bir durum o zihinsel durumda olmak diye bir şey varsa bilinçlidir. (Chalmers, 2020: 105-106)

Söz konusu makalede yürüttüğü metot doğrultusunda öncelikle bilinçle ilgili zor problemi diğer görece kolay olan problemlerden ayırt etmeye girişen Chalmers, bilinç ile ilgili zor problemin ise tecrübe ile ilişkili olduğunu savunmaktadır. Bir kişi tarafından bir şey düşünüldüğünde veya bir şey algılandığında bir veri işleme süreci ve bazı biyolojik süreçler yaşanmaktadır fakat aynı zamanda gerçekleşen, Nagel'ın da üzerinde durduğu gibi (Nagel, 1974: 442), yalnızca o tecrübeyi yaşayan kişinin erişebildiği bir zihinsel tecrübe de söz konusu olmaktadır.

Zor problemi ayırt ettikten sonra Chalmers, bilinci açıklamak için yapılan son çalışmaları indirgemeci oldukları için eleştirir. İndirgemeci yaklaşımlar Chalmers'ın zor problem olarak tanımladığı, bilinçle ilgili asıl sorunu gözden kaçırmaktadırlar. Bu nedenle ona göre, ancak doğalcı (natüralist) yaklaşımlar ile indirgemeci olmayan yaklaşımların bir araya gelerek bilince dair argümanlar üretmesi doğru olmaktadır.

Şimdi Chalmers'ın argümanı, Jackson'ın *Mary* tartışması ile varmaya çalıştığı noktada duruyor görünmektedir. Jackson gibi Chalmers da insanın, fiziksel olarak

ölçülebilen dünyanın ötesinde bazı tecrübeler yaşayabileceğini savunmaktadır. Bu tezi ile Chalmers, *açıklama boşluğu* argümanını da desteklemektedir. *Açıklama boşluğu*nu ortaya koyan tartışma ise yine indirgemeci yaklaşımlar eleştirilerek geliştirilmiştir. İndirgemeci yaklaşım bilincin işlevini belirterek bilinci anlamaya ve açıklamaya çalışmasıyla hataya düşmektedir. Oysa bir fenomenin işlevi ile kendisi aynı şey değildir. Bu şekilde sadece fiziksel mekanizma hakkında bir fikir edinilebilmekte ama bilinçli deneyimin kendisi hakkında bir açıklama yapılamamaktadır.

Chalmers fenomenal bilinç sorunu çerçevesindeki bazı stratejik çalışmaları da eleştirmektedir. Chalmers'a göre bu kapsamda geliştirilmiş bazı stratejiler "başka bir şey açıklamaya çalışmak," "fenomenal bilincin varlığını reddetmek (örneğin Dennett'ın yaptığı gibi)", "deneyimi açıklamak," "deneyimin yapısını açıklamak" ve "deneyimin alt katmanını ayrı tutmak"tır. Bu stratejileri Chalmers sırasıyla aslında zor problemle değil kolay problemlerle ilgileniyor oldukları için; zihin biliminin uğraşması gereken en temel soruyu göz ardı ettikleri ve bu sebepten tatmin edici olamadıkları için; çalışmalarda daha kolay problem olarak bahsedilen süreçlerden bir anda deneyime atlayıp, deneyimin nasıl oluştuğuna dair bir açıklama sunamadıkları için; en başta deneyimin neden var olduğuna dair bir açıklama getiremedikleri için; "neden?" ve "nasıl?" sorularına cevap veremedikleri için yetersiz bulmaktadır. Ona göre fenomenal bilince ilişkin bir teori ilgili "açıklama köprüsü" kurmak zorundadır (Chalmers, 1995: 210).

Chalmers'ın önerisi ise indirgemeci yaklaşımdan uzaklaşarak doğalcı ikicilik (*natüralist düalizm*) temeli üzerine kurulmuştur. Onun görüşüne göre, indirgemeci yaklaşımların problemleri ortaya konduktan sonra indirgemeci olmayan bir yaklaşımın geliştirilmesi gerekmektedir. Bu doğrultuda başlangıç noktası olarak Chalmers, dünyanın temel özelliğini "deneyim" olarak kabul etmeyi önermektedir.

Chalmers'ın makalesi, başlığında olduğu gibi hem felsefecileri hem bilim insanlarını bilinç sorunu ile yüzleştirmektedir. Felsefecileri, fenomenal deneyimi reddederek veya konudan saparak bilincin asıl probleminden kaçındıkları için; bilim insanlarını ise deneyimin yapısı ve varoluşu hakkında açıklama sunmadan kolay sorunlarda boğuştukları için böyle bir yüzleşme sağlayarak sorunu her iki perspektif için de netleştirmektedir.

3.2 Fenomenal Bilinç Sorunu Bağlamında Geliştirilen Güncel Tartışmalar

Fenomenal bilinç sorununa yönelik tartışmayı, ilk kez Nagel'ın 1974'te fenomenal bilince dikkat çekerek başlatmasından bu yana, sorunun çözümünden önce doğru anlaşılması için çaba sarf edildiği görülmektedir. Bu doğrultuda sorunun kapsamının ve olası çözüm yollarının neler olabileceği kadar neler olamayacağı da kimi tezler geliştirilerek gerekçelendirilmeye çalışılmaktadır. Bu bağlamda en çok öne çıkan tartışmalar, "fenomenal bilinç" denen türden bir bilincin gerçekten var olup olmadığı ve bilincin indirgenebilir bir şey olup olmadığı ile ilgili konulara odaklanmaktadır.

3.2.1 Fenomenal Bilinç Var mıdır?

Fenomenal bilinç sorunu ile ilgili indirgeme tartışmasına geçmeden önce, fenomenal bilinç kavramına ilişkin olarak yürütülen başka bir tartışma dikkate alınmalıdır. Bu tartışmanın odağında ise "fenomenal bilincin var olup olmadığı" sorusu yer almaktadır. Şimdi, söz konusu sorunu doğrudan netleştiren argümanlardan biri olan *zorlu soru*nu Patricia Churchland şöyle eleştirir: kolay problem ve zor problem arasındaki ayrım bir gerçekliğe değil sezgiye dayandırılmaktadır ve "[b]irinin bir olasılığı tahayyül edebilmesi, onun gerçekten de bir olasılık olduğunun kanıtı olamaz." (Churchland, 1996: 403).

Churchland, Nagel'ın y*arasa* tartışmasında kurduğu argümanları şu şekilde özetler:

(A)

(1) Duyumlarımın *qualia*'sı içebakış sayesinde bilinebilir olur.
(2) Beyin durumlarımın özellikleri içebakış sayesinde bilinebilir olmaz.
(3) Duyumlarımın *qualia*'sı ≠ beyin durumlarımın özellikleri.

(B)

(1) Beyin durumlarımın özellikleri çeşitli dışsal duyular aracılığıyla bilinebilirdir.
(2) Duyumlarımın *qualia*'sı çeşitli dışsal duyular tarafından bilinebilir değildir.
(3) Duyumlarımın *qualia*'sı ≠ beyin durumlarımın özellikleri. (Churchland, 2018: 364)

Churchland'e göre (A) argümanının birinci öncülünde niteler içebakış yoluyla elde edilen duyusal nitelikler olarak tanımlandığında bir sorun görünmemektedir. Ancak ikinci öncül sorunludur çünkü arka planında bir varsayım yatmaktadır. Bu varsayım zihinsel durumların beyin durumlarına özdeş olmadığıdır. Churchland bu varsayımın ileri sürülebilmesi için beyin hakkında yeterli bilgiye sahip olunması gerektiğini ifade etmektedir. Buradaki problemi ifade etmek için Churchland'in kullandığı örneklerden biri şudur:

(1) John aspirinin bir ağrı kesici olduğunu biliyor.
(2) John asetilsalisilik asidin ağrı kesici olduğunu bilmiyor.

O halde:

(3) Aspirin ≠ asetilsalisilik asit. (Churchland, 2018: 366)

Aspirin örneğinde olduğu gibi, beyin durumları ile ilgili edinilen bilgi kısıtlıyken onların zihin durumlarından farklı olduğu yönündeki çıkarımının yapılması yanlıştır. Churchland bu argümanları "yönelimsel özellikleri nesnelerin hakiki özellikleriymiş gibi" ele aldıkları için "yönelimsel safsata" olarak tanımlamaktadır. Aynı şekilde Jackson'ın nörobilimci Mary örneğinde geliştirdiği argümanını da bu safsata grubuna dahil etmektedir:

(1) Mary beyin durumları ve onları özellikleriyle ilgili her şeyi bilmektedir.
(2) Ancak Mary'nin duyumlar ve onların özellikleriyle ilgili her şeyi bilmesi mümkün değildir.

O halde

(3) Duyumlar ve özellikleri ≠ beyin durumları ve özellikleri. (Churchland, 2018: 368)

Bu argümandaki ilk sorun, ilk iki öncüldeki "bilmek" ifadelerinin aynı anlamda kullanılmamış olmasıdır. Churchland ikinci öncüldeki "bilmek" ifadesinin "dil öncesi bir kavrayış" olduğunu iddia etmektedir. Buradaki ikinci sorun ise bir şeyi bilmenin iki ayrı yolundan söz edilmesidir. Çünkü, Churchland'in verdiği hamilelik örneğinde olduğu gibi, "çocuğu olmayan bir kadın doğum uzmanı" ile "hamile ancak eğitimsiz bir kadın" birbirleriyle özdeş bilgilere farklı şekillerde erişmektedirler. Aynı şekilde Mary de, ona göre, nörolojik bilgisiyle kırmızıyı deneyimlemeden bilebilir (Churchland, 2018: 368-369). Churchland, zihinsel durumların beyin durumlarına indirgenmesi meselesinin ise halk psikolojisinde tarif edildiği gibi anlaşılmasının yanlış olduğunu ifade etmektedir.

Ona göre, Aristoteles fiziğinin Newton fiziğine indirgenmesi sürecinde olduğu gibi, kavramlar doğrudan o evrendeki başka bir kavramla özdeşleştirilmek yerine yeniden tanımlanmaktadır.

Daniel Dennett, 1992 tarihli "Nitelerin Reddi (Quining Qualia)" makalesinde "niteler"in "şeylerin bize nasıl göründüğü (şeylerin bize görünüşü)" olarak tanımlandığını ifade etmektedir. Bununla beraber onun bu makaledeki amacı niteleri reddetmektir. Fakat o, niteleri reddederken bilinçli tecrübelerin var olduğunu kabul eder. Buna rağmen onun asıl savı, nitelerin alışıldık görüşün aksine çok özel ve tanımlanması güç şeyler olmadığıdır. O, nitelerin, fenomenal deneyimi oluşturan temel özellikler olmadığını iddia etmektedir (Dennett, 1992: 1-2).

Nitelerin dil ile aktarılamaz olması durumu, onların kişinin kendine özel bir deneyim olup doğrudan kişi tarafından tecrübe edilebilirliğini ve yine onların içsellik özelliklerini onaylamaktadır. Fakat Dennett için niteler ile deneyimin niteliksel/fenomenal yanı arasındaki ayrım net değildir. Ayrıca Dennett'ın görüşüne göre niteler oldukça karmaşık hale getirilmiştir. Dennett'ın iddiası ise nitelere atfedilen özellikler aslında örneğin görme, görme deneyimi ile ilgili değil görsel durum ile alakalıdır (Dennett, 1992: 6).

Dennett'ın nitelerin varlığını reddetmesi, nitelerin doğrulanabilme imkânının olmamasından kaynaklanmaktadır. Bu noktada Dennett, *beyin fırtınası makinesi* (*the brainstorm machine*) *ile* Locke'un *ters spektrum* (*the inverted spectrum*) adlı düşünce deneylerini sunar. *Ters spektrum* düşünce deneyinde Locke, renk spektrumunun ters çevrildiği ve renkleri farklı algılayan, örneğin mavi renge baktığında mor olarak algılayan, bir insan hayal edilmesini ister. Renkleri farklı bir şekilde deneyimlemesine rağmen bu kişi adlandırma bakımından ise bir sıkıntı çekmemektedir. Sözlerinde ve davranışlarında bir uyumsuzluk oluşturmayacak şekilde, bir deneyim nesnesine dair farklı bir deneyim yaşamasına sebep olacaktır. Dennett'ın *beyin fırtınası makinesinde* ise bir kişinin, başka bir kişinin deneyimlerini izleyebildiği bir teknolojik ortam söz konusudur. Fakat izleyen kişi gördüklerine şaşıracağı için aslında yine tam olarak aynı tecrübe yaşanmamış olacaktır. Dennett'ın deyimiyle bu "sezgi pompası (düşünce deneyi)" ile anlatılmak istenen, mükemmel bir teknoloji ile bile nitelerin özneler arası bir karşılaştırmasının mümkün olmadığıdır (Dennett, 1992: 8).

"Zihni oluşturan temel özelliklerin neler olduğu" ve "bunların fizik tarafından açıklanabilir olup olmadığı" tartışmasında Dennett'a göre, eğer niteler gerçekten varsa bir şekilde belirlenebilir olmalıdır ve doğaları hakkında değişmeyen fikirlere sahip olunabilmelidir. Nagel, Jackson ve Chalmers gibi nitelerin varlığını savunan filozoflar ise materyalist ve işlevselci açıklamaların nitelerin anlaşılmasında yeterli olamayacaklarını savunmaktadırlar.

Dennett'ın "nöroşirürjik şaka" olarak adlandırdığı bir başka düşünce deneyine göre ise kişinin nöral bağlantı düzeni bozulup yeniden kurulur ve kişi sabah uyandığında nesnelerin renklerinin, daha önce gördüğünden farklı olduğunu ifade eder. Yani kişinin tecrübe ettiği nitelerde bir ters yüz edilmişlik söz konusu olur. Dennett buradan iki sonuç çıkarılabileceğini söyler: 1) Optik sinirlerin bağlantısı tersine çevrilmiştir, dolayısıyla ilgili bağlantılar normalden farklı işlemeye başlamıştır. 2) Hafıza erişimi ile ilgili bağlantılar tersine çevrilmiştir, dolayısıyla kişinin görsel sisteminde bir değişiklik olmamasına rağmen kişi farklı bir deneyim yaşadığını iddia etmektedir. Bu iki açıklama da mümkün görünmektedir ve Dennett'a göre bu açıklamalar nitelerin kişiye özel olmadığını kanıtlamaktadır. Çünkü bu iki açıklamadan hangisinin gerçek olduğunu kişinin kendisi dahi bilememektedir. İçebakış yöntemi ile doğruluğunu test edemediği bu iki açıklamadan birini kanıtlamak için kişi dışarıdan yardıma ihtiyaç duymaktadır. Bu durum da kişinin nitelere ayrıcalıklı bir erişimi olduğu iddiasını çürütmektedir (Dennett, 1992: 8-9). Bu sebeple Dennett, nitelerin üçüncü-tekil kişi-perspektifi tarafından anlaşılabileceğini iddia eder ve bu şekilde a*çıklama boşluğu* olarak adlandırılan sorunu yok sayarak ortadan kaldırmış olur. Böylece o, fenomenal bilince ilişkin eleyici bir tutum sergiler olmaktadır (Block, 1993: 185).

Dennett ve Kinsbourne'ün 1992 tarihinde yayımladıkları "Zaman ve Gözlemci: Bilincin Beynin Neresinde ve Ne Zaman Var Olduğuna İlişkin (Time and the Observer: The Where and When of Consciousness in the Brain)" adlı makale, fenomenal bilincin var olmadığına dair bir tez öne sürmektedir. Makalede Dennett ve Kinsbourne, *Kartezyen tiyatro* modelinden ve buna alternatif olarak sundukları *çoklu taslaklar* örneğinden bahsetmektedirler. *Kartezyen tiyatro* modelinde beynin fenomenal tecrübelerinin toplandığı belli bir yer, adeta bir "bitiş çizgisi" mevcuttur. *Çoklu taslaklar* modelinde ise böyle belli bir noktadan ziyade paralel işleyen bir sürecin var olduğunu iddia

etmektedirler. Bu süreçte çelişen ve tekrar gözden geçirilen içerikler eş zamanlı olarak ilerlemektedir. Bu içeriklerin meydana çıkması da öznenin farklı hikâyelerini farklı zamanlarda irdelemesi ile mümkün olmaktadır. Ancak Dennett ve Kinsbourne bilincin bu akışını açıklayabilen tek bir hikâyenin mevcut olmadığını da ifade etmektedirler. Ned Block ise Dennett ile Kinsbourne'ün çalışmalarının temelinde fenomenal bilincin olmadığı yönünde bir varsayım ile hareket ettikleri nedeniyle eleştirir. Block'a göre bu varsayım fenomenal bilincin içerikleri ile fenomenal bilincin dışında kalan zihinsel içerikler arasında bir ayrım yapmamaya da götürmektedir.

Felsefeci Keith Frankish, fenomenal bilincin var olup olmadığı konusunda eleyici materyalistler ile aynı tarafta yer almaktadır. Fakat o, bu görüşü "illüzyonizm" olarak adlandırmaktadır. Dennett da Frankish ile aynı doğrultuda ilerlemiş olmasına karşın bu görüşe "illüzyonizm" adını vermemiştir (Frankish, 2016: 1).

İllüzyonizm deneyimlerin nitel karakterini, yani onların "ne gibi olduğu" özelliğini reddeder; bu yaklaşıma göre bu özellikler ister fiziksel olsun ister olmasın hiçbir şekilde yokturlar (Frankish, 2016: 3). Bu durumda illüzyonizm, bilinç ile ilgili yalnızca üçüncü-tekil-kişi perspektifinden bakıldığında anlaşılabilir bir yaklaşım olacaktır. Ancak bu şekilde yine de problem ortadan kalkmayacaktır.

Fenomenal bilinci ve dolayısıyla sorununu yok sayan argümanlara bir cevap olarak Chalmers "Bilincin Meta Problemi (The Meta Problem of Consciousness)" başlıklı makalesiyle yeni bir sorun ortaya koymaktadır. "Bilincin neden *zorlu soru*n*a* yol açtığını düşünürüz?" sorusu ile özetlenebilecek olan bu meta problem, illüzyonistlere yöneltilen fakat fizikalistleri de açıklamaya davet eden bir sorun ileri sürmektedir (Chalmers, 2018).

3.2.2 Bilinç İndirgenebilir mi?

20. yüzyılın önemli filozoflarından ve Kartezyen düalizmine yaptığı eleştiri ile bilinen Gilbert Ryle, 1949'da yayımladığı *Zihin Kavramı (The Concept of Mind)* adlı kitabında zihin-beden sorununun aslında sahte bir sorun olduğunu anlatmaya çalışır. Zihin-beden sorunu, *Kartezyen* düalizmi ile tartışılmaya başlanan "diğer zihinler problemi"ni doğurmaktadır ve "[…] diğer zihinler sorunu resmi öğretinin epistemolojik ve semantik yanlarını miras alan güncel 'fenomenal bilinçlilik' tartışmasının arka

planında gizli bir şekilde bulunmaktadır." (Ryle, 2020: 22). Ryle'ın argümanları, temelde zihin-beden sorununa açıklık getirmesi nedeniyle önemli bulunmaktadır.

Gündelik dil üzerinden mantıksal çıkarım yapma yöntemini izleyen Ryle, *Zihin Kavramı* kitabında zihne ilişkin bu yöntem ile kavramsal analizini sürdürmektedir. O, zihin-beden ayrımının bir efsane yarattığını ve bu sorunun aslında temelde yapılan bir kategori hatası ile ortaya çıktığını ifade etmektedir. Zihinden ayrı bir beden ya da bedenden ayrı bir zihin olduğu düşüncesini "resmî öğreti" ve "Descartes'ın miti" olarak adlandıran Ryle, bu miti "makinedeki hayalet"e benzetmektedir. Ona göre bedenin tabi olduğu yasalardan farklı türden yasalara tabi bir zihin kavrayışı yanlıştır. Bu anlayışı reddetmekle beraber Ryle, zihinsel süreçlerin varlığını yok saymamaktadır. Zihinsel faaliyetler, davranış ve söz edimleriyle dışsallaştırılır. Sözel/bedensel davranışlarda apaçık bir şekilde ortaya çıkan ya da olgu(sal)laşan şey zihindir. Bu nedenle Ryle, gündelik dilde ve bedensel davranışta dışsallaştırılan ve herkes tarafından nesnel olarak sınanabilir olan zihin durumlarını ele almaktadır (Ryle, 2020: 76-80).

"Kategori hatası" terimi, zihin-beden düalizminin kökünde yatan bir sebep olarak karşımıza çıkmaktadır. Ryle, "kategori hatası" ile bir şeyi aslında içinde bulunmadığı ve bulunamayacağı bir kategoriye yerleştirmeyi anlatmaktadır. Bu hatayı açıklamak için verdiği *üniversite* örneğinde bir kişi üniversite yerleşkesinde gezdirilmektedir. Bu kişi fakülteleri, kütüphaneyi ve diğer bileşenleri gördükten sonra hâlâ üniversitenin nerede olduğunu sorar. Ryle'a göre bu kişinin düştüğü hata, "üniversite"nin aslında tüm bu yapıların bir dizilimi olduğunu gözden kaçırması ve üniversiteyi de diğer bileşenler gibi bir yapı olarak tahayyül etmesidir (Ryle, 2020: 82).

Ryle'a göre zihin-beden düalistleri de üniversite örneğinde olduğu gibi zihni bedenden ayrı, adeta bir hayalet gibi farklı yasalara tabi bir varlık olarak düşünmektedirler. Üniversite örneğindeki üniversitenin işlevinin Ryle'ın zihin kavrayışı gibi olduğu söylenebilir. Aslında zihin, bedene dair tüm bileşenlerin birlikte çalışarak var ettiği bir niteliktir.

Ryle'ın bu kavrayışı, onun zihne ilişkin olarak bir "yatkınlıklar toplamı" anlayışını geliştirmesine yol açar. Orijinal metinde *dispositions* olarak geçen bu kavram,

Türkçede yatkınlık, mizaç, tavır ve karakter gibi anlamlara gelmekte ve yaygın olarak "yatkınlık" olarak kullanılmaktadır. Ryle zihin kavramını ise şöyle açıklamaktadır:

> Bir kişinin zihninden söz etmek, ev eşyalarının içinde bulunmasına izin verilen, ama "fiziksel dünya" denilen şeyin içine girmesine izin verilmeyen bir ambardan söz etmek demek değildir. O belirli türden şeyleri yapmak ya da yaşamak için ve bunları sıradan dünyanın içinde yapmak ve yaşamak için, bir kişinin sahip olduğu yetenek, sorumluluk ve yönelimlerden konuşmak demektir. (Ryle, 2020: 325)

Ryle'ın bu ifadeleri ile zihnin yatkınlıklardan oluştuğunu iddia ettiği görülmektedir. Bu yatkınlıklar ise söz ve davranış ile ortaya çıkmaktadır. Zihin durumları da bu şekilde dilsel ve bedensel davranışların gerisindeki yatkınlıklar olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca Ryle bu ifadelerle zihni fiziksel dünyadan ayrı adeta bir depo olarak tasvir etmenin yanlış olduğunu vurgulamaktadır. Ryle'ın geliştirdiği zihnin yatkınlıksal kuramına göre bütün zihin durumları, apaçık sözel/bedensel davranışlarda dışlaşmakta, böylece de nesnel birer olgu olarak empirik bir biçimde araştırılabilir olmaktadır. Ayrıca Ryle, "'ne'yi bilmek" ve "'nasıl'ı bilmek" arasındaki ayrımla genişlettiği, "ussal" olan ve "zekice" olan zihinsel durumlar arasında bir ayrım yapar; bu ayrım önemlidir çünkü bu ayrım onun zihinsel olanı bunlardan asıl hangisinde yakalayabileceğini belirlemesini sağlar.

Ryle, "makinedeki hayalet" olarak adlandırdığı doktrinin ana dayanaklarının kabulü olarak şu iki önermeyi sunar:

(P1) Kuram oluşturma zihinlerin birincil etkinliğidir.

(P2) Kuram oluşturma özsel olarak, özel, sessiz ve içsel bir işlemdir (Ryle, 2020: 96).

Bir kişinin "zeki" ya da "aptal" olarak adlandırılması, o kişinin sahip olduğu doğruluk bilgisinden ziyade belirli eylemleri yapabilme kapasitesi ile ilgilidir. Zeki olmanın koşulu "ölçüte uygun olanı yapmak" değil, o eylemi yaparken "düşünüyor ve ölçütü geliştiriyor olmasıdır." (Ryle, 2020: 98). Ryle'a göre "nasıl'ı bilmek" ile "ne'yi bilmek" birbirlerinden apayrı şeylerdir ve bir kişinin "nasıl?"ı bilmesi "ne?"yi bildiği anlamına gelmemektedir. Ryle, zihinsel olanın soruşturulması için ussal olana değil

zekice olana gidilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Çünkü ancak zekice olan bilinç araştırmasında yol gösterici olacaktır. Bu bağlamda Ryle'ın zihin araştırmacısına bir metodoloji sunduğu anlaşılmaktadır.

Ryle, zihin ile bedenin bir ve bütün olduğu saptamasını yaparken "imgelem" kavramını bir örnek olarak kullanır. İmgelem etkinliği sırasında zihnin içindeki ile dışındakinin gerçeklikleri, Hume'un da iddia ettiği gibi, kıyaslanır ve iki kutbu oluşturur. Fakat Ryle, görmek ile hayal kurarak canlandırmanın iki farklı durum olduğunu, canlandırmanın bir taklit olduğunu, dolayısıyla bu bağlamda gerçeklik bakımından doğru bir karşılaştırmanın yapılamayacağını iddia eder. Descartes'ın aksine o, imgeleri bedenden bağımsız ve gerçek dışı bir noktada konumlandırmamaktadır.

> […] bir bireyin düşünmesi, duygulanması ve amaçlı eylemleri, sadece fizik, kimya ve fizyolojinin terimleri içinde kalarak betimlenemeyecektir. Bundan dolayı onlar, ikinci nüsha deyimlerle betimlenmelidirler. Eğer insan bedeni karmaşık-yapıda-düzenlenmiş bir bütün ise, aynı şekilde insan zihni de bir başka karmaşık-yapıda-düzenlenmiş bir bütün olmalıdır. Sadece her birisi farklı çeşitten bir maddeden ve farklı bir yapıda oluşmuştur ve yine maddenin herhangi bir çeşidi gibi, insan bedeni de bir nedenler ve etkiler alanıdır. Aynı şekilde zihin de bir başka nedenler ve etkiler alanı olmalıdır; bunlar (Tanrı esirgesin) mekanik nedenler ve etkiler olamazlar. (Ryle, 2020: 84-85)

Felsefi/mantıksal davranışçılığı çerçevesinde Ryle, zihin-beden düalizmine karşı çıkarken aynı zamanda idealist ve materyalist yaklaşımları da eleştirir. Çünkü her iki yaklaşım da aslında indirgemeci bir tavır takınır ve kökeninde bu düalizmi benimser. Ryle'ın zihin ile bedenin birlikte bir bütün olan ve birlikte çalışan unsurlar olduğu tezi, indirgemeciliğe karşı net bir tavır olarak karşımıza çıkmaktadır.

İndirgeme karşıtı bir başka görüş zihin felsefesi ve dil felsefesi alanında çalışmaları ile tanınan çağdaş felsefeci John Searle tarafından geliştirilmektedir. Searle, Nagel'ın *yarasa* argümanını da bilincin indirgenemez olduğuna bir delil olarak kabul eder (Searle, 2004: 151). Ona göre, bilincin öznel niteliği bilincin indirgenmesini imkansız kılmaktadır.

Searle soruşturmasına şu soru ile başlar: "Dünyadaki hangi olgu 'ben şu an acı çekiyorum' şeklindeki doğru ifadenizle örtüşür?" (Searle, 2004: 152). Acı tecrübesinin belli nörofizyolojik temelleri olabileceği gibi, hiçbir ifade tam olarak bu cümlenin

karşılığını vermeyecektir çünkü bu birinci-tekil-kişi tecrübesidir. Ayrıca ne şekilde fiziksel olgulara dayanan bir açıklama yapılırsa yapılsın, o her zaman eksik kalacak, üzerine ekleme yapma ihtiyacı hissedilecektir. Aynı şekilde, acının bu nörofizyolojik olaylar zincirinden başka bir şey olduğunu da söylemek mümkün değildir çünkü yine birinci-tekil-kişi tecrübesi göz ardı edilerek üçüncü-tekil-kişi bakış açısı ile bir açıklamaya başvurmak gerekecektir. Birinci-tekil-kişi ile üçüncü-tekil-kişi duruşlarının özellikleri birbirlerinden tamamen farklı olduğu için bilinç fiziksel olgulara indirgenemeyecektir.

Searle'e göre iki tür indirgeme mevcuttur: eleyici ve eleyici olmayan. Eleyici indirgeme fenomenleri yok sayma eğilimdedir. Bu görüşün savunucuları fenomenlerin bir yanılsama olduğunu iddia etmektedirler. Eleyici olmayan indirgeme ise özellikleri nedensel boyuta taşımaktadır. Searle eleyici olmayan indirgeme için "katılık" örneğini verir: "Masa sadece katıymış gibi görünmekle kalmaz, katı*dır*." (Searle, 2006: 67). Örnekteki gibi, katılığın özelliğini yok saymadan, fiziksel olgularla nedensel bir açıklama getirildiği zaman eleyici olmayan indirgeme yapılmış olmaktadır.

Bilinç söz konusu olduğunda ne eleyici indirgeme ne de eleyici olmayan indirgeme işe yaramaktadır. Çünkü bilinçli gibi olma durumu, bilincin var olduğuna delalettir. Searle fenomenal bilinç sorununa epistemolojik değil ontolojik olarak yaklaşmakta, bilinci bilinç yapan şeyi öznel tecrübeler olarak görmektedir. Bu nedenle eleyici indirgemeye başvurulması mümkün değildir. Bu yöntemle incelenen bilinç, kastedilen bilinç olmayacaktır. Örneğin kendi kolumuzu elimizle sıktığımız zaman veya saçımızı çektiğimiz zaman, vücudumuzda bir dizi nöron ateşlenmesi ile beraber öznel bir deneyim meydana gelir. Searle buradaki öznelliğin epistemik değil ontolojik olduğuna vurgu yapar. Söz konusu deneyimin "varoluş biçimi öznel ya da birinci-şahıs niteliğindeyken, nöral yolakların varoluş biçimi nesnel ya da üçüncü-şahıs karakterindedir. […] Davranışsal eğilimler ise bilinçli deneyimin parçası değil, sonucudur." (Searle 2018: 82). Bu ifadeleri ile Searle, öznel deneyimin fenomenal karakterinin davranışlar ile anlaşılamayacağını iddia etmektedir.

Searle, birinci-tekil-kişi perspektifi ile üçüncü-tekil-kişi perspektifi arasındaki ayrımın epistemik anlamı ile ontolojik anlamı arasındaki farkı özellikle vurgular. Bir önermenin epistemik olarak nesnel olması, gözlemciden yani deneyimleyenden bağımsız

olarak test edilebilir olmasıdır. Epistemik olarak öznel olması ise deneyimleyenin tutumuna bağlıdır. Dünyada gördüğümüz bazı nesneler, örneğin ağaçlar, ontolojik olarak nesneldir çünkü hiçbir deneyim öznesine bağlı değillerdir. Fakat acı gibi deneyimler, bir özneye bağlı olarak var oldukları için öznel bir ontolojiye sahiptir (Searle, 2018: 93).

Bilim ise epistemik nesnelliği yakalama amacı gütmekte ve üçüncü-tekil-kişi perspektifinde kalmaktadır. Fakat Searle'e göre "yöntemin epistemik nesnelliği, *mesele*nin ontolojik nesnelliğini gerektirmez." (Searle, 2018: 93). Niteleri de epistemik nesnelliğe kabul ederek o, "biyolojik doğalcı" tutumunu netleştirmekte, bilinçli deneyimleri beynin sağladığını ancak fenomenal bilince beyin araştırmaları ile ulaşılamayacağını ifade etmektedir.

"İndirgeme (*reduction*)" kelimesinin kökeni Latince "geri getirmek" anlamında kullanılan *reducere* fiilidir. Bu kullanım örneğin "zihinsel olan" ile "fiziksel olan" için verilen tanımların "geri getirilebileceği" anlamına gelirken felsefede ise daha katı kuralları olan bir şekilde kullanılmaktadır. Örneğin zihnin fiziksel olana indirgenebilir olması, fiziksel olanın zihinsel olandan daha temel olduğu anlamına gelebilmektedir (Van Riel ve Van Gulick, 2019: 1).

Nörolog Eric Kandel'e göre "[...] bilimsel indirgemecilik çoğunlukla, karmaşık bir fenomeni incelerken bileşenlerini daha temel, mekanik bir seviyede açıklama peşine düşer." (Kandel, 2020: 13). Ona göre, örneğin sanatta indirgeme ile bilimsel indirgeme "özdeş olmasa bile görevdeştir." (Kandel, 2020: 13). Bu bağlamda bilincin fiziksel ya da biyolojik süreçlere indirgenmesi de özdeş olmayacaktır çünkü özellikle bir öznel deneyim olan fenomenal bilincin özü bilimsel bir indirgeme ile yakalanamayacaktır.

Fizikalist argümanların fenomenal bilinç sorununu çözebilmesi için indirgeme ve eleme yoluna gitmemeleri gerekmektedir. Bu türden yaklaşımların öznel deneyimi ve özbilinçli özneyi kabul etmeden fenomenal bilinç sorunu için kapsamlı bir çözüm üretmeleri mümkün görünmemektedir. Aksi takdirde "[...] fizikçinin ya fenomenal durumların perspektifsel olarak öznel olduğunu ya da nesnel olmanın fiziksel olmak için gerekli bir koşul olduğunu yadsıyarak yanıt vermesi gerekiyor." (Tye, 1995: 38). Ancak bu yolları tercih etmek, fenomenal bilincin doğasına aykırı bir argümana yol açmaktadır.

BÖLÜM 4. FENOMENAL BİLİNÇ SORUNUNA YÖNELİK ÇÖZÜM TARTIŞMALARI BAĞLAMINDA ELEŞTİREL BİR DEĞERLENDİRME

Bu bölümde öncelikle günümüzün zihin felsefesinin en çok sorguladığı konulardan biri olan fenomenal bilincin ve fenomenal bilinç sorununun neliği ya da doğası belirginleştirilmekte, sonrasındaysa fenomenal bilinç sorununa ilişkin tartışmalar bağlamında öne çıkan kimi çözüm önerileri ele alınmaktadır. Daha sonra da soruna yönelik olarak önerilebilecek olan, olası yetkin bir çözümle ilgili kimi saptamaların belirgin kılınabilmesi için, literatürde geliştirilmeye çalışılmış olup burada tanıtılan çözüm önerilerine ilişkin eleştirel değerlendirmeler yapılmaktadır.

4.1 Fenomenal Bilincin ve Fenomenal Bilinç Sorununun Doğası

Fenomenal bilinç ile ilişkili temel kavramsal çerçeve, ikinci bölümde netleştirildiği üzere, "deneyimin öznel niteliği", "özbilinç", "nite(ler)" vb. kavramları kuşatmakta, bunun yanı sıra fenomenal bilinç ve nedensel bilinç arasında yapılan ayrım gibi kimi ayrımların yapılabildiği açılımlar da sağlamaktadır. Bu bağlamda, bilince yönelik felsefi soruşturmaları ya da bilimsel araştırmaları farklı bakış açılarından yürütme biçimleri olarak birinci-tekil-kişi ve üçüncü-tekil-kişi perspektifleri ayırt edilmekte, dahası bu perspektifler arasında ortaya çıkan epistemik asimetriden ötürü fenomenal bilinç sorunu hâlâ güncelliğini korumakta, doyurucu olmayan, net bir cevabı ve çözümü verilemeyen soru ve sorunlarla karşılaşılmaktadır.

Şimdi, doğası/neliği açısından fenomenal (ya da niteliksel) bilinç, içinden, doğrudan "kendi" zihnine/bilincine yönelmiş konumdaki öznenin, bu birinci-tekil-kişi yani "ben"in perspektifinden "kendisine görünen olarak bilinç" biçiminde netleşmektedir. Bu, daha açık bir söyleyişle öznenin, "kendi öznel bakış açısı"ndan aracısız olarak kendi bilinç durumlarının neye benzediğini ("deneyimlerinin öznel niteliği"ni) görmesi/bilmesi durumudur.

Fenomenal bilinç kavramı açıklığa kavuşturulmaya çalışılırken, bazı ayrımlar aracılığıyla kavramın netleştirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Örneğin Ned Block'un, "erişim bilinci" ile "fenomenal bilinç" arasında yaptığı ayrım böyle bir ayrımdır. Block "erişim bilinci"ni şu şekilde tanımlamaktadır: Bir durum eğer düşünce ve eylem bağlamında kontrol edilebilir, söze dökülebilir ise erişim bilinçlidir. Erişim bilinci bilgi işlemeyi, hesaplamayı ve davranış kontrolünü kapsar. Fenomenal bilinç ise deneyimdir; erişim bilincinin aksine ona bir işlev atfedilmez (Block, 2007: 143-144). Block'un bu ayrımı ve Chalmers'ın bilincin "kolay sorunları" ve "zor sorunu" arasında yaptığı ayrım paralellik göstermektedirler.

Fenomenal bilinç sorunu ise Nagel'ın *yarasa* tartışması ile literatürde belirgin hale gelmiştir. Nagel "Yarasa Olmak Nasıl Bir Şeydir?" sorusunu sorarak 1974 yılında zihin soruşturmalarının seyrini değiştirmiştir. Bu soru Nagel'ın indirgemeci bir yaklaşım olan fizikalizmi (fizikselci materyalizmi) sorgulamasına yol açmıştır ve fizikalizm için de yeni bir problem bağlamı doğurmuştur. Dennett ve Douglas Hofstadter, Nagel'ın bir şeyin "öznel olarak nasıl bir şey olduğunu nesnel olarak bilmek" istediğini ve "deneyim yaşamak fikrinin nesnelliğin dışında kaldığından" korktuğunu ifade ederler (Dennett ve Hofstadter, 2008: 396).

Nagel'ın *yarasa* tartışmasında fenomenal bilinç kavramının ortaya konduğu fakat bu kavramla ilişkili olarak ortaya çıkan soruna bir sorun olarak keskin sınırlar çizilmediği görülmektedir. Fenomenal bilinç sorununun bir sorun olarak altının çizilmesi Levine'in 1983'teki *açıklama boşluğu* tartışması ile gerçekleşmiştir. Chalmers ise 1995'te *zorlu sorun* olarak niteleyerek büyük bir güçlük barındıran bu sorunu netleştirmeye girişmiştir. Bu noktadan sonra fenomenal bilince ilişkin sorunun formülasyonunun gittikçe rayına oturduğu, ilgili bağlamın çıkmazlarına dair daha kesin ve keskin söylemler üretildiği görülmektedir.

Fenomenal bilinç sorununu "zorlu sorun" haline getiren şey birinci-tekil-kişi deneyimlerinin tamamen özbilinç temelinde oluşması ve öznel bir deneyime yol açmasıdır. Bu öznellik sebebiyle fenomenal deneyim tamamen birinci-tekil-kişi perspektifine açıktır. Üçüncü-tekil-kişi perspektifinin bu öznel deneyime erişememesi beraberinde öznel deneyim ile fizikalist materyalist belirlemeler arasında bir "açıklama boşluğu"nu getirmektedir.

Fenomenal bilinç sorununun görünür kılınmasının yolunu açan ve "bilinçli ben"i formüle eden Nagel'ın *yarasa* tartışması ile hem düalist (ikici) hem de fizikalist/fizikselci materyalist yaklaşımların bu soruna yönelik argümanlar geliştirdiği gözlemlenmektedir. Hatta bu sorun kapsamında üretilen argümanlar, düalizm-monizm karşıtlığındaki adlandırmalar açısından belirleyici bir nitelik kazanmıştır. Fizikalistler için fenomenal bilinç sorununun çözülememesi onları düalizmle baş başa bırakmaktadır. Denemeci yazar Tim Parks'ın felsefeci, psikolog, robotik ve yapay zekâ uzmanı Riccardo Manzotti ile yapmış olduğu söyleşide Manzotti'nin ifadeleriyle:

> [Fenomenal bilinç sorununu] mevcut gerçeklik anlayışımıza uydurmanın bir yolunu bulmak veya bilince uyması için halihazırdaki gerçeklik versiyonumuzu değiştirmek zorundayız. Bunu yapana kadar dünyaya Descartes'ın öne sürdüğü düalist perspektiften bakma tehlikesiyle karşı karşıya kalırız – bir yanda fiziksel nesnelerin, diğer yandaysa gizemli, ruhsal diyebileceğimiz şeylerin olduğu dünya. (Manzotti ve Parks, 2018: 13)

Fenomenal bilinç sorunu ile ilgili sorgulamalar arasında yer alan materyalist argümanlardan eleyici materyalizm ve indirgemeci materyalizm yaklaşımlarına sahip olanlar daha çok ön plana çıkmaktadırlar. Eleyici materyalizm, üçüncü bölümde de aydınlatıldığı gibi, zihinle ilgili kavramların halk psikolojisine ait olduğunu ve bunların nesnel yaklaşımlarda saf dışı bırakılması gerektiğini savunur. İndirgemeci materyalizm ise bilinci ve zihni soruşturma dışı bırakmadığını ancak onların fiziğe ait kavramlarla açıklanabileceğini öne sürer. Fenomenal bilincin var olmadığını savunan Dennett, Nagel'ın *yarasa* tartışmasının merkezine yerleştirdiği soruyu şu şekilde yorumlamakta ve eleyici bir yaklaşım sergileyerek, bir gizem yaratıldığını ileri sürmektedir:

> Başlığın kendisi bile, yarasaların (ve diğer hayvanların) kendileri için hiçbir şeye "benzemeyen" kurnazlık hünerlerini farklı şekillerde gerçekleştiriyor olabileceklerini görmezlikten gelmemizi isteyerek, en başından bizi yanlış bir adım atmaya hazırlamaktadır. Fazla uzatmadan, Nagel'ın sorusunun bir anlam ifade ettiğini ve neyi soruyor olduğumuzu bildiğimizi varsayarsak, kendimize çözümsüz olabilecek bir gizem yaratırız. (Dennett, 1999: 176)

Yine üçüncü bölümde *zorlu sorun* argümanı ile görüşleri tanıtılan Chalmers, fenomenal bilinç sorununa düalist perspektiften yaklaşmaktadır. Onun bilinç ile ilgili sorunlar arasında yaptığı kolay ve zor sorunlar ayrımına dikkat edilmelidir. Chalmers'ın bilinç kavrayışı tamamıyla veya kökten düalist değildir. "Kolay sorunlar" ile o, bilincin

fiziksel olarak açıklanabilecek yönlerinin de bulunduğunu belirtmektedir. "*Zorlu sorun*" yani "fenomenal bilinç sorunu" ise Chalmers'ı düalizme götürmektedir. Ancak Chalmers'ın düalizmi, "doğalcı düalizm" olarak adlandırılır çünkü o "[…] öznel deneyim ve *qualia*'nın fiziksel bir temelinin olmadığını ve fiziksel bir fenomene atıfla açıklanamayacağını savunur." (Doğan, 2020: 110).

O halde, yürütülmekte olan tartışmalardan fenomenal bilinç sorununun, üzerinde pek de uzlaşılamayan bir sorun olduğunu söylemek mümkündür. Ancak, tüm bu ayrıklıklara ya da ayrışmalara rağmen sorunun hem fizikalistler hem de düalistler tarafından gerçek bir sorun olarak kabul edildiği ve aşılmaya çalışıldığı da anlaşılmaktadır.

Felsefeci Güven Güzeldere, bilince yönelik olarak geliştirilen gizemli ve pozitif yaklaşımlardan bahsederken şöyle bir soru sorar: "Bilincin gizemi" materyalist çerçeveye olan bağlılıktan mı kaynaklanmaktadır yoksa gerçekten bilişsel kapasitemizin yetersizliğinden mi (Güzeldere, 1997: 4)? Güzeldere bu noktada bu türden sorular aracılığıyla materyalizmin hükümranlığındaki felsefi bakış açısının bilince yeterince yaklaşamadığını ifade ediyor gibi görünmektedir. Böyle bir durum da akla Saffet Murat Tura'nın "yeni fizik" vurgusunu, dahası Manzotti'nin ifade ettiği gibi "[...] mevcut gerçeklik anlayışımızı bilince uyması için değiştirmek zorundayız." görüşünü getirmektedir (Tura, 2016; 2018; Manzotti ve Parks, 2018: 13). Bu iki fikir de Güzeldere'nin sorusuna benzer cevaplar vererek birbirini destekleyen bir görünüm sergilemektedir. Belki de bu açıdan bu yaklaşımların bilim araştırmacılarından çok çağdaş felsefecilerin bilinç konusunu ele alışlarına benzer oldukları söylenebilir. Özellikle 1800'ler ve 1900'lerin başlarında geliştirilen felsefi bilinç yaklaşımlarının daha gizemci oldukları yönünde bir değerlendirme yapılabilirken, bilincin beyinle bağlantılı olduğu ve hatta beyin ile bilincin kol kola girmiş birlikteliği düşüncesinin 1874'e dayandığı belirtilmektedir. Güzeldere'nin aktarımına göre 1874'te fizikçi John Tyndall şöyle yazmıştır:

> Bir sinir sisteminin gelişimini izleyebilir ve onunla paralel duyum ve düşünce fenomenlerini ilişkilendirebiliriz. El ele gittiklerini şüphesiz bir kesinlikle görüyoruz. Burada insan aklının yönetemeyeceği bir Arşimet dayanağı gereklidir; ve sorunu çözme çabası [...] kendini kendi belinden kaldırmaya çalışan bir adamınkine benzer. (Güzeldere, 1997: 3)

Öte yandan, zihnin kapasitesini beynin kapasitesinin "çok altında" bulan klinik psikolog ve zihin felsefecisi Zoltan Torey açısından "beynin toplam etkinlik kapasitesini, ona yalnızca sınırlı erişimi olan bir alt sistemle, yani zihinle eşit tutmak" doğru değildir (Torey, 2019: 95). Torey'in iddiasına göre zihin farklı ve güçlü bir nöral dizgesel yapı olup, ilk kez beynin dilsel düzenekle ilişkili bir biçimde kendisine erişmesiyle ortaya çıkmaktadır. Torey zihnin bu şekilde ortaya çıkışını ise şöyle ayrıntılandırmaktadır:

> Zihin insana özgü nöral bir sistemdir ve ilk defa konuşma alanlarının motor bağlantılara kavuşmasıyla güçlenen beynin kendine ya da daha kesin ifade etmek gerekirse kendisinin çevrimdışı dil mekanizmasının ulaşabildiği yönlerine erişim sağlamasıyla ortaya çıkmıştır. Bu açıktır ki, beynin toplam etkinlik kapasitesinin çok altındadır. Bu nedenle beynin toplam etkinlik kapasitesini, ona yalnızca sınırlı erişimi olan bir alt sistemle, yani zihinle eşit tutmak yanlıştır. Tersine, beynin dil sayesinde kendi algı deposuna ulaşıp organizmanın çevrimiçi tepkisiyle çözemeyeceği problemleri çözebildiğini söylemek de o derece doğrudur. İşte bu yeni işlev hayvan beyninde yoktur. Onu insan beyninin çevrimdışı çalışması yaratır ve sürdürür. Bu işlev, her zaman onun bir parçası olan etkin bir "benlik" hissinin eşlik ettiği, kendinden kaynaklanan bir deneyim dünyasında ortaya çıkar. Dolayısıyla, zihnin yarattığı ile yaratan zihin birbirinden ayrılamaz. Bu duruma ait öznel deneyim içebakışa kapalı olsa da, teknik ayrıntıları kolaylıkla izlenebilir. (Torey, 2019: 96-97)

Zihnin bilişsel kapasitelerinin açıklanabilir olduğu düşüncesi, fizikalistlere fenomenal bilinç sorununu da çözebilmeleri yolunda ümit verir görünmektedir. Nagel'ın *yarasa*, Levine'in *açıklama boşluğu* ve Chalmers'ın *zorlu sorun* tartışmalarına doğrudan atıf veren nörobilim çalışmaları da özellikle son on yılda büyük bir artış göstermiştir. Bu çalışmaların ayrıca Block'un erişim bilinci-fenomenal bilinç ayrımını da tartışma kapsamına aldıkları görülmektedir. Bu bağlamda birinci-tekil-kişi perspektifi ile üçüncü-tekil-kişi perspektifi arasındaki ayrımın yol açtığı epistemik asimetrinin (ki fenomenal bilinç sorununun ortaya çıkmasına neden olan da bu asimetrik durumdur) ne derece giderilmeye çalışıldığı, bu bölümün "olası bir çözüm önerisine doğru eleştirel değerlendirmeler" başlıklı alt bölümünde ele alınmaktadır.

4.2 Fenomenal Bilinç Sorununa Yönelik Çözüm Önerileri

Fenomenal bilinç sorununa ilişkin olarak ortaya konan tartışmalar bağlamında geliştirilen kimi çözüm önerilerinin serimlendiği bu bölümde, sırasıyla Varela'nın nörofenomenolojik yöntemi, Kriegel'in öz-temsilci bilinç yaklaşımı ve Tura'nın ontolojik özdeşlik tezi ele alınmaktadır. Felsefi bir temellendirmeyle oluşturulmuş olmaları bakımından ilgili tartışma dağarına değerli katkılarda bulundukları düşünülen bu çözüm önerileri, literatürde zihin-beden sorunu bağlamında geliştirilmiş teorilerden farklı olarak doğrudan fenomenal bilinç sorununa odaklanmaları sebebiyle de önemli bulunmaktadır. Ayrıca, sorunu doğrudan ele almakta olsalar da yalnızca kavramsal irdeleme yapan çalışmaların aksine, bu yaklaşımlar felsefi bakış açısından kopmadan epistemik asimetrinin yarattığı güçlüğün giderilmesine yönelik empirik çalışmalara yol gösterici olma çabası ile çözüm önerileri sunmaktadırlar.

4.2.1 Nörofenomenolojik Yöntem

Biyolog, felsefeci ve nörobilimci Francisco Varela, 1996 yılında yayımladığı "Nörofenomenoloji: Zorlu Soruna Metodolojik Bir Çare (Neurophenomenology: A Methodological Remedy for the Hard Problem)" adlı makalesinde, fenomenal bilinç sorununun çözümü için yeni bir yöntem ortaya koymaktadır. Başlığından da anlaşılacağı gibi, Varela doğrudan Chalmers'ın *zorlu soru*nunu merkeze almaktadır.

Varela, fenomenal bilinç sorunu bağlamında önerdiği yeni yöntemi "nörofenomenoloji" olarak tanıtarak, "modern bilişsel bilim ile insan deneyimine disiplinli bir yaklaşımı birleştirme arayışını belirtmek" için bu kavramı kullandığını belirtmektedir. Nörofenomenoloji ile Varela, insan deneyiminin yapısına odaklanmaktadır (Varela, 1996: 330).

Fenomenal bilinç bağlamında bilimsel öneriler ve çalışmalar söz konusu olduğunda indirgemeci bir yaklaşım beklense de Varela, deneyimin indirgenmesine kesinlikle karşı olduğunu en başından vurgular. Zaten *nörofenomenolojik* yöntemin temeli bu indirgenemezlik varsayımıdır (Varela, 1996: 331-334).

Nörofenomenolojik yöntem ile Varela, birinci tekil-kişiye ait veriler ile üçüncü tekil-kişi verileri arasında bir köprü kurma, böylece açıklama boşluğunu doldurarak

giderme çabasındadır. Bu yöntem ile deneyim fizik kavramlarına bağlı kalmayacak ancak "doğa bilimleriyle eşit düzeyde" duracaktır (Varela, 1996: 336).

Nörofenomenoloji, Edmund Husserl'in bilincin yönelimselliğini ve fenomenal niteliğini kapsayacak şekilde geliştirdiği bir bilinç yaklaşımı olan fenomenolojik kuramının üzerine inşa edilmiştir. Yönelimsellik, zihin durumlarının bir şey hakkında olmasını ifade etmekte ve "zihin temsili" ifadesini de kapsamaktadır (Siewert, 2017: 1). Varela'nın *nörofenomenolojik* yönteminin işleyişi şu şekilde özetlenebilir:

1. Denekler (deneyciler gibi) deneyimle ilgili inançlarını veya teorilerini askıya alırlar;
2. Denekler, uyarıcıyı nasıl deneyimlediklerine yansıtıcı bir şekilde odaklanarak araştırma alanıyla yakınlık kazanırlar;
3. Denekler, daha sonra öznelerarası olarak doğrulanan açıklamalar sunarlar. (Bockelman ve diğerleri, 2013: 2)

Üçüncü maddede geçen "öznelerarasılık (*intersubjectivity*)" kavramı da yine Husserl fenomenolojisine aittir. Öznelerarası deneyim, "nesnel bir şekilde var olan özneler olarak kendimizi, diğer deneyim sahibi özneleri ve nesnel zamansal-mekânsal dünyayı oluşturmamızda temel bir rol oynar." (Husserl'den akt. Küçükalp, 2010). Buradaki öznelerarasılığın, fenomenal deneyimi tek bir kişiye ait olandan ve bilinemezliğinden (kısaca öznelliğinden) çıkarıp, tamamen nesnel nitelikteki fizik temelleriyle açıklayamasa da birinci-tekil-kişi ile üçüncü- tekil-kişi perspektifleri arasında bir köprü kurabilme imkanını sağlamaya giriştiği görülmektedir.

Varela, tezini bilincin indirgenemez olduğu varsayımına dayandırmaktadır. Dolayısıyla birinci-tekil-kişi ile üçüncü-tekil-kişi perspektifleri arasındaki epistemik asimetri, burada herhangi bir ilave bileşen ile değil öznelerarasılık ile aşılmaya çalışılmaktadır. Öznelerarasılık ile Varela "özne ve nesnenin temel korelasyonlarını açığa çıkarmak" amacındadır çünkü ona göre deneyim "kişiye özel değildir çünkü kendi bilincimiz, diğerlerinin bilincine sıkı şekilde bağlıdır." (Doğan, 2020: 122).

Varela, bilinçli deneyimin aydınlatılmasında deneyimden bilime doğru yol alma olanağının göz ardı edildiğini savunmaktadır. Oysa ona göre *nörofenomenolojik* yaklaşım, deneyimin birinci-tekil-kişi verilerini yok saymadan bilince yaklaşabilmeyi sağlamaktadır. Ayrıca, yine onun için, bilincin fenomenal yönü hesaba katılmazsa

fenomenal bilinç sorununun bir gizem olarak kalma ihtimali ile de karşı karşıya kalınmaktadır. Deneyim sorununu yapısal olarak kabul etmek ve bu şekilde bir yaklaşım sergilemek ise empirik gözlemler üzerinde kısıtlayıcı bir etkiye sahip olur. *Açıklama boşluğu*nun aşılması ise ancak hem dışsal hem de deneyimsel tarafların dengesinin kurulmasıyla mümkün olacaktır (Varela, 1996: 343).

Fenomenal bilinç soruşturmalarında (nöro)bilim ile fenomenolojinin birbirini kısıtlayıcı tavrından kurtulmak için Varela'nın *nörofenomenolojik* yöntemi, bu iki disiplinin yöntem olarak birbirlerine eklemlenmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Varela açısından nörobilimsel çalışmaların geçerliliği, ancak birinci-tekil-kişi bakış açısının çalışmaya dahil edilmesiyle olanaklıdır (Varela, 1996: 344-345).

Varela, tartışmasının sonunda "zor" olana ilişkin iki belirleme de yapmaktadır. Bunlardan ilki, fenomenal bilinci açıklamak için dengeli yeni yöntemler bulmanın zorluğudur. İkincisi ise bilimin, zihin/bilinç araştırmalarında sürdürülen alışkanlıkların değiştirilmesiyle ilişkili zorluktur (Varela, 1996: 347).

4.2.2 Öz-Temsilci Bilinç Teorisi

Çağdaş zihin felsefecisi Uriah Kriegel, 2011 yılında yayımladığı "Öz-Temsilcilik ve Açıklama Boşluğu (Self-Representationalism and the Explanatory Gap)" adlı makalede Levine'in "açıklama boşluğu" kavramı çerçevesinde çizdiği fenomenal bilinç sorununa bir çözüm önerisi sunmaktadır. Bu makalenin temel iddialarından biri, söz konusu açıklama boşluğunun "özbilincin belli bir modu (geçişsiz özbilinç [*intransitive self-consciousness*]) ile (büyük ihtimalle) dorsolateral prefrontal korteks" arasında gerçekleştiğidir (Kriegel, 2011: 74).

Kriegel'in geliştirdiği *öz-temsilci bilinç* teorisine göre zihinsel bir durumun bilinçli olma düzeyi kendini doğru bir şekilde temsil etme kabiliyeti ile doğru orantılıdır. Bu görüşün temelinde bilincin hemen göze çarpmayan ilkel bir tür özbilinç içerdiği inancı yatmaktadır. Ancak, bu görüş de nihayetinde *açıklama boşluğu* problemi ile karşı karşıya kalmaktadır. Fiziksel özellikler ile bağlantılı olan bir özbilinç arasında da açıklama boşluğuna rastlanmaktadır.

Bu çerçevede *öz-temsilcilik* Kriegel tarafından şu şekilde formüle edilmektedir: "Herhangi bir zihinsel durum olan M için, zorunlu olarak M, yalnızca M kendisini doğru şekilde temsil ederse fenomenal bilince sahiptir." (Kriegel, 2011: 51).

Kriegel, Levine'in "bir şeyin benim için ne olduğu" vurgusunda iki türlü bileşen olduğunu ifade eder. Örneğin göğe baktığımda bilinçli bir tecrübe yaşıyorum ve aynı zamanda bu tecrübe sırasında benim için olan bir mavilik söz konusu oluyor. Buradaki iki bileşen: 1) mavilik ve 2) benim için olan. Bu bağlamda mavilik, "nitel karakter" olarak, benim-için-olan ise "öznel karakter" olarak adlandırılmaktadır.

Kriegel'in bu ayrım ile işaret ederek dikkat çekmek istediği nokta, fenomenal bilinç sorununu ele alan filozofların yaptıklarının aksine "öznel karakter"e odaklanılması gerektiğidir. Bu sorunun özü ona göre nitel karakterlerle ilgili değildir. Öz-temsilcilik anlayışını da bu sebeple yararlı bulmaktadır çünkü öz-temsilcilik öznel karakterin açıklanmasını sağlama imkânına sahiptir.

Kriegel'in öz-temsilciliğe doğru yönelen argümanı şu şekilde ilerlemektedir: Bilinçli bir deneyim yalnızca bende olan biten bir şey değildir. O aynı zamanda "benim için"dir. Bu "benim için olan"ın farkında olmalıyım. Bu zihinsel durum "benim için olan"ı tecrübe ediyorsa, demek ki zihinsel durumların da asgari bir farkındalık düzeyi vardır. Bu argüman özünde "fenomenal karakter"den "farkındalık"a doğru yol almaktadır. Bir şeyin farkında olmak ise bunu temsil etmektir ve bir şeyi temsil etmek de bunu temsil eden bir zihinsel durum içinde bulunmakla ilgilidir. Ancak burada "benim için olan"ın içebakış ile kendini göstermediği not düşülmelidir (Kriegel, 2011: 53-55).

Kriegel'e göre *açıklama boşluğu* problemi çerçevesindeki özneye özbilinçli varlık olarak bakıldığında bu öznenin nöral aktiviteleri ile yaşadığı tecrübeler arasındaki *açıklama boşluğu* problemi yanıltıcı olabilmektedir. Açıklama boşluğunun başlangıç ve bitiş noktalarını düşünmek ilkel bir kavrama beklentisini beraberinde getirmektedir. Onun yerine açıklama boşluğu ile ilgili tartışmada, Kriegel'in görüşü açısından, fenomenal bilinç değil özbilincin öznel niteliği ile fiziksel özellikler arasındaki ilişkiye odaklanılmalıdır. Özbilinç ile ise Kriegel için iki farklı fenomen bağlamında yüz yüze gelinmektedir:

(R_I) Bilgisayar deneyimimin özbilincindeyim.

(R_2) Bilgisayarı özbilinçli olarak deneyimliyorum.

R_I'de özbilinç kavramı "ben" ile "benim algım" arasında bir ilişki kurmaktadır ve bu ilişki *geçişli* olarak nitelendirilmektedir. R_2'de ise özbilinç "benim algım"a içkin bir değişim sağlamaktadır; bundan ötürü de söz konusu ilişki bu kez *geçişsiz* olarak belirlenmektedir. Kriegel'e göre fenomenal bilincin öznel karakteri geçişsiz özbilinçte açığa çıkmaktadır (Kriegel, 2011: 56).

Kriegel'in hipotezine göre, empirik çalışmalar doğrultusunda, görsel korteksin (V4) sağ tarafındaki nöral aktivasyon nitel karakteri, (hafıza ve dikkat fonksiyonlarının gerçekleştiği) dorsolateral prefrontal kortekteki (dlPFC) nöron aktiviteleri ise öznel karakteri gerçekleştirmektedir. Nitel ve öznel karakterleri temsil eden M1 ve M2 aktivasyonları ise birbirlerine bağlanarak bilinçli deneyimi oluşturmaktadır (Kriegel, 2011: 59).

Kriegel çözüm önerisini sunarken sarı bir daireden kırmızı bir daireye geçiş yapılan bir Sorites serisi benzetmesi yapmaktadır. Sorites serisinde her bir öğe, bir önceki öğeden ilk bakışta ayırt edilemeyecek kadar farklıdır. Bu serideki öğeler kademeli bir değişim sergilerler. Geçişsiz özbilincin sinirsel bağlantılar ile açıklanması sürecinde de her bir adım bir önceki ile bağlantılı olup, ancak son adımda belirgin bir sonuç elde edilmiş olmaktadır (Kriegel, 2011: 59-61).

Kriegel'in fenomenal bilinç sorununa yönelik çözüm önerisi, epistemik boyutun şeffaf hale getirilmesidir. Bununla birlikte Kriegel, epistemik olarak indirgemeci bir tavırdan özenle kaçınmaktadır.

4.2.3 Ontolojik Özdeşlik Tezi

Psikiyatr Saffet Murat Tura, psikanaliz ve nörobilim çalışmalarının yanı sıra 2007 yılından bu yana bilinç problemi üzerine araştırmalar yapmaktadır. Bu konudaki yaklaşımı ise "bilincin doğa bilimi tarafından ele alınabilir bir olgu, bir doğa olayı olarak düşünülebilmesini sağlamayı hedefleyen öncü çabalara katkıda bulunmak" olarak en başından belirtilmektedir (Tura, 2016: 14).

Zor Problem: Bilinç kitabında Tura, bilinçli fenomenal yaşantılarımızın kendi başlarına fiziksel olmadıklarını yani fizik bilimi tarafından ele alınabilir bir niteliğe sahip

olmadıklarını iddia etmekte, bu bağlamda da bilinç problemi ontolojik bir sıfat kazanmaktadır. Tura'ya göre bilinç problemine bilimsel olarak yaklaşıldığında iki sorunla karşılaşılmaktadır:

1. Fiziksel olan ile bilinçli fenomenal durumlar arasındaki ilişkinin ontolojik doğası,

2. Birinci-tekil-kişi perspektifi ile üçüncü-tekil-kişi perspektifi arasındaki ayırım (Tura, 2018: 13).

Tura, Chalmers'ın "zorlu sorun" olarak adlandırdığı fenomenal bilinç sorununu önce bir anlamda yeniden formüle eder. Beyin aktivitelerini "öznesiz" olarak kabul ederken Tura, deneyimi ise "bilinçli ben"e ait olarak onaylamaktadır. Dolayısıyla zorlu sorun, öznel bilgi ile kişinin kendisine ait olmayan biyolojik bilgi arasındaki uyumun imkânına ilişkin soruna dönüşmektedir. Bu noktada Tura, "bilinçli ben" algısının fenomenal yaşantının bir parçası olup olmadığını sorgulamaktadır (Tura, 2018: 14).

Tura insanın bütünsel deneyimini "beynin fenomenal dünyası" olarak adlandırarak "bilinçli ben"i bu fenomenal dünyanın kurucusu olan bir özne olmaktan çıkarmaktadır. Artık sorun, bir kişinin bilincinin nasıl ortaya çıktığı değil, merkezinde bilinçli ben yaşantısının olduğu bütünsel fenomenal dünyanın nasıl ortaya çıktığı sorununa dönüşmektedir (Tura, 2018: 14).

*Zorlu soru*nun çözümü yolunda ikinci adım, nöral aktiviteler ile fenomenal dünya arasındaki ilişkinin anlaşılması olacaktır. Tura, hem etkileşimci düalizmi hem indirgemeci fizikselciliği reddederek fenomenal olan ile fiziksel olan arasında "derin bir birlik" olduğunu savunan *ontolojik özdeşlik* tezini sunar (Tura, 2018: 16). Bu tezin temel önermeleri şu şekilde belirlenmektedir:

I. Beynin fenomenal dünyasını oluşturan yaşantıların ortaya çıkması için belli bazı nöral aktiviteler gerekli ve yeterlidir.
II. Bilinçli fenomenal yaşantılar beynin bazı enformasyon işleme süreçlerinin çıktılarını gerçekleştiren nöral olaylarla birlikte ortaya çıkar.
III. Beynin fenomenal dünyasını oluşturan yaşantılar, birlikte ortaya çıktıkları nöral (fiziksel) olaylarla fizik biliminin epistemik sınırları ve imkânları içinde ifade edilemeyecek şekilde özdeştir. (Tura, 2018: 17)

Bu teze göre fiziksel olan ile fenomenal olan özdeş olmalıdır. Ancak burada söz konusu olan özdeşlik en azından günümüzün fizik bilimi tarafından incelenemeyen bir doğa olayıdır. Tura tarafından o*ntolojik özdeşlik* tezi ile epistemik asimetri aşılmaya çalışılmakta, günümüzün nörobiyolojisinin kabul ettiği "beynin bütün girdileri ve çıktıları fizikseldir" önermesi ise fenomenal yaşantıları yok saydığı için reddedilmektedir (Tura, 2018: 22).

Tura'ya göre "fenomenal yaşantı" ile kastedilen algılar her zaman farkındalık ile deneyimlenmemektedir. Günlük yaşantı evrensel bir yanılsamaya dayanmaktadır çünkü fizik bilimi tarafından betimlenen dış dünya insanın algısından farklıdır. Örneğin renkli bir cisme bakıldığında atomlar renkli olduğu için o cisim o şekilde görülmez. O cismin renginin görülmesini sağlayan şey ışığın frekansı doğrultusunda iletilen enerjidir. Öyleyse renkli cisme bakıldığında yaşanan fenomenal durum beyindeki nöral aktivasyona bağlı olarak gerçekleşmektedir. Tura'nın *fenomenal dünya* kavramı, fenomenal yaşantıları bir kişinin bilincinin içeriği olmaktan çıkarmayı hedeflemektedir. Bu çerçevede "beynin fenomenal dünyası" ile insanda deneyim ve algı olarak var olan her şey kastedilmektedir (Tura, 2018: 35).

Tura günlük yaşantımızın evrensel bir yanılsama olduğu hakkındaki görüşünü Penfield deneyleri ile sağlamlaştırır. Wilder Penfield epileptik hastalarla lokal anestezi altında bir dizi deney gerçekleştirmiş, nöronların uyarılması ile çeşitli fenomenal deneyimlerin açığa çıktığını gözlemlemiştir (Penfield, 1958; 1963). Tura, Penfield deneylerini, fenomenal yaşantıların ve algıların ortaya çıkması için beynin bazı nöral aktivitelerinin gerekli ve yeterli olduğu şeklinde yorumlamaktadır. Çünkü bu deneylerde denekler fenomenal deneyime duyu organları aracılığıyla değil doğrudan serebral korteksleri elektrik ile uyarılarak erişmişlerdir (Tura, 2018: 37).

Tura, fenomenal yaşantının üç düzeyinden bahseder: bir algı deneyimi sırasında algılanan ile organizma arasındaki fiziksel ilişki, bu fiziksel ilişkinin beyindeki nöral temsili ve bu nöral temsille birlikte ortaya çıkan fenomenal yaşantı (Tura: 2018: 52). Tura, bütün nöral aktiviteler ile fenomenal deneyimlerin oluşmamasından ötürü fenomenal bilinci temelde nöral aktivitelere indirgememektedir. O, doğalcı bir yaklaşım sergileyerek fenomenal bilincin öznesini de fenomenal bilinç deneyimi olarak kabul etmekte ve bu özne ile deneyimin ontolojik olarak özdeş olduğunu savunmaktadır.

4.3 Olası Bir Çözüm Önerisine Doğru Eleştirel Değerlendirmeler

Fenomenal bilinç sorunu net bir şekilde formüle edildikten sonra, hem zihin felsefesi hem nörobilim ve bilişsel bilimler alanlarında bu sorunu çözme yolunda uğraşlar başlamıştır. Bir yandan sorunun sınırlarına ilişkin felsefi tartışmalar devam ederken bir yandan da bilimsel araştırmalar sürdürülmüştür. Bu bölümde, ortaya konmuş felsefi çözüm önerileri ile özellikle son on yılda gerçekleştirilen empirik araştırmaların sonuç bulguları çerçevesinde kimi eleştirel değerlendirmeler yapılırken, bir yandan da doyurucu nitelikte olası bir çözüm önerisinin koşulları araştırılmaktadır.

Fenomenal bilinç sorunu, doğası itibarıyla, birinci-tekil-kişi perspektifi ve üçüncü-tekil-kişi perspektifinden yürütülen bilinç çalışmalarının ve de edinilen verilerin arasındaki boşluğun nasıl kapatılacağına odaklanmaktadır. Yani bir anlamda felsefe, bu kapsamda en başından bilime de bir sorumluluk yüklemektedir. Bu nedenle fenomenal bilinç sorununun çözümü konu edildiğinde, bilimsel bulguların dışlanması mümkün görünmemektedir. Bu bağlamda özellikle son on yıldaki bilimsel araştırmalara ve bulgulara odaklanılmasının sebebi, bilimsel nitelikli üçüncü-tekil-kişi perspektifinin fenomenal bilinci açıklama yolunda neler sağladığının anlaşılmasıdır.

Öte yandan, fenomenal bilinç sorununa ilişkin geçerli bir çözüm önerisi sunmak için öncelikle, Chalmers'ın da ifade ettiği şekilde bilinç problemi ile "yüzleşmek" gerekmektedir. Bu yüzleşme, fenomenal bilince ilişkin temel kavramları anlamakla başlar ki bu çalışmanın ikinci bölümü bu amaca hizmet etmektedir.

Fenomenal bilinç sorununu ortaya koyan *yarasa* ve *zorlu sorun* tartışmalarında görüldüğü gibi hem Nagel'ın hem de Chalmers'ın bu sorunun çözümsüz olduğuna inanmadıkları ortadadır. Her ikisi de eldeki nesnel verilerin yetersizliğini belirtmekte ve fizikalist/indirgemeci yaklaşımları fenomenal bilincin özünü yakalayamadıkları yönünde eleştirmektedirler.

Bu sorun bağlamında bilimsel bilinç çalışmalarının felsefi görüşleri de değerlendirmelerinde göz önünde bulundurarak ilerlemesi dikkat çekici bir noktadır. Klein ve diğerlerinin ifade ettiği gibi "[b]öylece bölge bölündü. Filozoflar zor sorunu miras aldılar. Bilim adamları NCC'leri (bilincin nöral korelatlarını) aramaya başladılar."

(Klein ve diğerleri, 2020: 1). Şimdi, çeşitli anlayışların yer aldığı tartışma dağarında bilinç sorununun felsefi olmaktan çok pratik bir problem olduğu fikri ile dahi karşılaşılmaktadır. Nagel'ın amacının fizikalizme karşı çıkmak olmadığı düşüncesi, *yarasa* tartışmasının sonunda "hayal gücüne güvenmek" ve "deneyime yaklaşmanın yeni kavramlar oluşturma ve yeni bir yöntem tasarlamaya yönelik bir meydan okuma olarak görmek" gerektiğine dair ifadelerine dayandırılmaktadır (Klein ve diğerleri, 2020: 8).

Bu çalışmaların bazıları müdahaleci (*interventionist*) bir yaklaşımla bilinç soruşturmalarını yürütmektedir (Klein ve diğerleri, 2020: 2). Chalmers gibi nitelik ikicilerinin (*property dualists*) aksine, bilince müdahaleci yaklaşanların fizikalist perspektiften baktıkları ve fenomenal deneyimin açıklanabileceğini iddia ettikleri görülmektedir. Sonuçta, müdahaleci yaklaşım ile Chalmers'ın *zorlu sorun*unun ancak bir kısmına, "nasıl?" kısmına, cevap verebildikleri fakat fenomenal deneyimlerin "neden?" var olduğuna cevap veremedikleri anlaşılmaktadır. Fakat en azından bu sorunun cevabının doğası ile ilgili bir teorileri vardır. O da bu cevabın çoğulcu olacağı, yani tek bir açıklama değil bir nedenler zinciri şeklinde olacağıdır (Klein ve diğerleri, 2020: 5).

Fenomenal bilinç sorununa bulunacak çözümün "bir nedenler zinciri şeklinde" olacağı görüşü, Kriegel'in tezi ile paralellik göstermektedir. Kriegel de Sorites benzetmesi ile fenomenal bilincin nöral bağlantılarla açıklanmasının aşama aşama gerçekleşeceğini, hatta bu aşamaların bir öncekinden belirgin bir farkı olmayacağını, ancak son aşamada belirgin bir açıklama ile karşılaşılabileceğini ifade etmektedir.

Kriegel'e göre *açıklama boşluğu* problemi, zihinsel süreçlerin başlangıç ve bitiş noktası olduğu varsayımından doğmaktadır. Oysa bilinçlilik hali bir bilince işaret eder. Bu farkındalık ise zorunlu olarak bir temsile ve bu temsili barındıran bir zihinsel sürecin içinde bulunmaya götürür.

Kriegel'in *öz-temsilci bilinç* yönteminin özbilince dair farkındalık kavramını ve öznel-nitel karakter ayrımını vurguladığı görülmektedir. Ona göre öznel karakter, bilinçli ve bilinçli olmayan arasında belirleyicidir. Eğer öznellik yoksa söz konusu zihinsel durum bilinçdışı kapsamındadır. Nitel karakter ise bilinçli zihinsel durumlar arasında bir belirleme yapmaktadır.

Öznel-nitel karakter ayrımı iki açıdan yararlı bulunmaktadır. İlk olarak fiziksel gerçeklikleri kabul ederken öznel karakterin buna ait olmadığı anlaşılmaktadır. Buna örnek olarak Chalmers'ın, görünüş itibarıyla bilinçli bir varlık olan "ben"e benzeyen ancak özbilince sahip olmayan bir varlığın düşünülebilir olduğu "zombi" argümanı verilebilir. İkinci olarak nitelerin fiziksel terimlere indirgenemez olduğuna vurgu yapılmış olmaktadır. Buna örnek olarak da yine bir düşünce deneyi olan, iki insanın aynı şekilde düşünüp davranmasına rağmen nite tecrübelerinin birbirilerinin tam tersi olabileceği "ters *qualia*" (*inverted qualia*) örneği verilebilir (McClelland, 2016: 1758).

Kriegel'in öznel karakter ve nitel karakter arasında yaptığı ayrımın yansımaları yine bilimsel çalışmalarda görülmektedir:

> Bilincin içerikleri arasındaki uzam-zamansal ilişkilerin yanı sıra, bilinçli deneyim de tipik olarak bir özne-nesne yapısına sahiptir. Her şeyi öznel bir bakış açısıyla deneyimliyorum: sadece benim deneyimime sahip olmak gibi bir şey yok, benim için ona sahip olmak gibi bir şey var. (Wiese, 2020: 2)

Wiese, bilinç biliminin henüz "bebeklik döneminde" olduğunu ve minimal birleştirici bir modele ihtiyaç duyulduğunu dile getirir. Ona göre bilgi üretimi bilinç için yeterli bir koşul sayılmamakta ve ancak bilincin bir parçası olarak kabul edilmektedir. Böyle bir modelin birleştirici kısmı ise mevcut teorilerin ortak varsayımlarını birleştirecek olmasıdır. Bu yöntemle ancak, Wiese gelişmiş kavramsal ve empirik çalışmalar yapılabileceğini öne sürmektedir (Wiese, 2020: 6).

"Objektif bilim, deneyimin sübjektif özelliklerini nasıl tanımlayabilir?" sorusu ile yola çıkan bir başka çalışma, Thagard'ın bilişsel bilim tasvirinin aksine fenomenlerin bilişsel işlevler açısından kavramlaştırılmasının eksik olduğunu öne sürer. Çünkü burada öznel deneyim kavramı göz ardı edilmektedir. Bunun yerine önerilen, deneysel bir fenomenolojik metot olarak karşıtlıklar çalışılmıştır. Bu noktada yine içebakış ile ilgili felsefi görüşlerin yol gösterici olduğu görülmektedir. Kriegel'in "psikolojik fenomenlerin, doğrudan içebakış ile çözülemeyen öznel karakterlerinin benzer fenomenlerle karşılaştırılarak çözülebileceği" argümanı doğrultusunda karşıtlık içeren, fenomenal kontrast yöntemi olarak adlandırılan bir deney kurgusu oluşturulmaktadır (Niikawa ve diğerleri, 2020: 2).

Kriegel'in *öz-temsilci bilinç* teorisi, fizikalizme uygun bir açıklama olarak görülebilir. Ancak, burada, bir yandan fenomenal bilincin fiziksel olarak neden indirgenemediği de açıklanmaya çalışılmaktadır. Kriegel'in indirgeme problemine yaklaşımı ise işlevselci yaklaşım ile şekillenmektedir. Ona göre, bilinçli durumların öznel karakteri indirgenemez çünkü bu durumlar işlevsel olarak kabul edilemez. Nitel karakterin ise neden indirgenemez olduğu açık değildir (McClelland, 2016: 1761-2). Bu haliyle Kriegel'in *öz-temsilci bilinç* teorisi, fenomenal bilinç sorununun çözümü için tam olarak yeterli bir teori sunamamaktadır.

Varela'nın *nörofenomenolojik* yöntemi, deneyimin fenomenolojik analizi ile nörobilimin verilerini birbirlerine denk bir konuma getirme çabası bakımından değerlidir. Başlangıç noktası olarak Chalmers'ın *zorlu sorun* tasarımını aldığı için birinci-tekil-kişi perspektifinin göz ardı edilemez olduğunu vurgulamaktadır. Fenomenal bilinç sorununun temeli olan bu perspektifin yok sayılmaması çözüm yolu sunmada önemlidir.

Varela'nın tezi, felsefede olduğu kadar bilim tarafından da benimsenmektedir. Deneysel çalışmalarda birinci-tekil-kişi perspektifi ile üçüncü-tekil-kişi perspektifi arasındaki ayrımın fenomenal bilinç sorununda kritik bir öneme sahip olduğu fark edilmektedir. Nedenler zinciri argümanına benzer şekilde, birinci-kişi ile üçüncü-kişi tekniklerinin bir karışımı ile zor soruna bir cevap bulunabileceği düşünülmektedir.

Yirminci yüzyılın ilk yarısında davranışçılığın etkisiyle öznel deneyim hakkında bilim dünyasında Churchland'in halk psikolojisi yaklaşımına yatkınlık gözlense de, ikinci yarısında davranışçılığın daha az etkili hale geldiği görülmektedir. Yaygın olarak nöro-görüntüleme çalışmalarında deneklerden beklenen tepkiler ile bunların analizi, davranışçı veya işlevci bir yaklaşım sergilemektedir (Modestino, 2016: 26). Bu da epistemik asimetrinin sürdürülmesine yol açmaktadır. Nörofenomenoloji ise fenomenolojik indirgeme ve öznelerarasılık sayesinde birinci-tekil-kişi perspektifi ile üçüncü-tekil-kişi perspektifi arasında bir geçiş sağlamaktadır.

Varela, deneyimin öznel niteliğinin öznelerarası olarak anlaşılabileceğini savunmuştur. Kendisi gibi, bilim insanlarının da klasik fenomenolojinin bu yönteminden yararlanması gerektiğini ifade ederek, böylece bilim için de bu türden bir yöntemin yol gösterici konumuna dikkat çekmiş olmaktadır. Varela'nın *nörofenomenolojik* yaklaşımı

fenomenal bilinç sorununun kavramlaşmasını sağlayan Nagel'ın, *yarasa* tartışmasında bu soruna ilişkin olarak sunduğu kabataslak bir öneriyi hatırlatmaktadır:

> Öznel ve nesnel ayrımına başka bir açıdan yaklaşmak da mümkündür. Zihin ve beyin arasındaki ilişkiyi kısa süreliğine bir kenara bırakıp, başlı başına daha nesnel bir zihin anlayışına ulaşmaya çalışabiliriz. Şu an için hayal gücüne dayanmadan –deneyimi yaşayan öznenin bakış açısını kullanmadan- deneyimin öznel niteliği hakkında düşünmek için tamamen donanımsızız. Bu, yeni kavramlar oluşturma ve yeni bir yöntem –empati ya da hayal gücüne bağlı olmayan nesnel bir olgusallık-geliştirme mücadelesi olarak görülmelidir. […] ilk elden öğrendiklerimize alternatif kavramlar, öznel kavramların sağladığı ifade kolaylığı ve doğrudanlık nedeniyle mahrum kaldığımız bir düşünce ve anlayışa, kendi deneyimimiz hakkında bile, ulaşmamızı sağlayabilir. (Nagel, 2015: 163-164)

Bu ifadeleriyle Nagel, tam olarak adını koyamamakla beraber, *nörofenomenolojik* yönteme benzer bir yol haritası kurmaktadır. *Nörofenomenolojik* yöntemin ilk adımında deneklerin/kişilerin deneyimle ilgili inançlarını veya teorilerini askıya almaları beklenmektedir. Ardından deneyimlerinin öznelerarası olarak doğrulanması sağlanmaktadır. O halde Nagel'ın "empati ya da hayal gücüne bağlı olmayan" ifadesi ile kastedilene yakın bir yöntem sunduğu ileri sürülebilir.

Varela'nın en temel bir diğer vurgusu bilincin indirgenemez olduğudur. Hatta bu bağlamda gelişen çözüm önerilerindeki bilimsel verilere yapılan referansların aksine Varela'nın çözümü öznelerarasılıkta araması bu bağlamda onun yöntemini değerli kılan bir diğer etmendir.

Nöropsikiyatrik araştırmaların da son yıllarda "cisimsiz ve hesaplamaya dayalı" görüşlerden uzaklaşarak zihnin işlevlerine ve deneyimlere yöneldikleri görülmektedir (Lee ve diğerleri, 2021: 500). Özellikle birinci-tekil-kişi perspektifine odaklanmayı hedeflemeleri fenomenal bilinç sorununun çözümü için ümit vericidir. Bu yaklaşımla kurgulanan deneylerde katılımcıların duyu deneyimleriyle bağlantıları desteklenmektedir (Lee ve diğerleri, 2021: 503).

2020 yılında yapılan görsel deneyim algılarının zenginliği ile ilgili çalışmalarda Ned Block'a referans verilerek belirli bir davranışsal etkinin içsel ya da algı sonrası yorumunun deneysel verilerle karşılaştırılmasının mümkün olmadığı ifade edilmektedir

(Knotts ve diğerleri, 2020: 2). Yine Block'un argümanı dikkate alınarak, bilinç bilimi kavramının bir "oksimoron" olduğu iddiasıyla başlayan 2021 tarihli bir çalışma yeni bir metodoloji tanıtma amacı gütmektedir. Bu iddia epistemik asimetriye dikkat çekmektedir. Bilinci konu edinen kavramsal ve deneysel çalışmalar ile ilgili çözülmesi gereken bir paradoks vardır: Bilincin ayırt edici özelliği deneyimin fenomenal karakteri olarak kabul edilirken aynı zamanda bu verilerin özneler arası olarak bilinebilir kılınması beklenmektedir. Bilincin empirik olarak incelenmesi için doğru yöntemlerin soruşturulduğu bu çalışmada özneler arası veriler ve hesaplama modelleri araştırma konusu edinilmektedir. Block'a referans verilerek "eleyiciliği veya indirgemeciliği onaylamanın, kişinin deneyimin öznel karakterini reddetmesine ve 'erişim bilinci' modellerinin gerçek bilinç üzerinde doğrudan ilerleme kaydettiğini iddia etmesine izin verdiği" de savunulmaktadır (Bridewell ve Isaac, 2021: 2).

Tura, *ontolojik özdeşlik tezi* ile beyin aktivitelerini öznesiz ve deneyimi ise "bilinçli ben"e ait olduğunu iddia ederek ontolojik temelde fiziksel olan ile fenomenal olanı eşit kabul etmektedir. Tura etkileşimci düalizmi ve indirgemeci fizikalizmi açıkça reddetmektedir. "Beynin fenomenal dünyası" adlandırması ile epifenomenalizmi çağrıştırsa da, ontolojik olarak özdeş olmaları sebebiyle epifenomenalist olarak değerlendirilememektedir.

Tura illüzyonizmi de reddediyor görünmektedir çünkü beyin sadece fiziksel dünya verileri almamakta ve sadece fiziksel bir dünya yaratmamaktadır; beyin aynı zamanda fenomenal bir dünya yaratmaktadır.

Tura'nın *ontolojik özdeşlik* tezi ile benzerlik gösteren bir araştırma "bilinç vardır" aksiyomu ile yola çıkmakta, deneyimin yapısının gerekliliklerini soruşturmaktadır. Bu çalışmanın hipotezi ise sinirsel bağlantıların fenomenal deneyim yapısına olanak verdiğidir (Ruffini, 2017: 1). Burada beynin bilgi işlemeden sorumlu bir nöral yapı, adeta bir makine olduğunu düşünmektedir (Ruffini, 2017: 3).

Tura, fenomenal bilinç söz konusu olduğunda beynin nöral aktiviteleri ile "fenomenal durumlar arasındaki ilişkinin ontolojik mahiyeti" dışında "epistemik asimetri" olarak adlandırılan problemin de üzerinde durulması gerektiğini ifade etmektedir. Çünkü beyin öznesiz ilerleyen nöral süreçleri yürütürken aynı anda üçüncü

bir bakış ile dışarıdan bu süreçler gözlemlenebilmektedir. Dolayısıyla problem, fizik kuralları prensibine dayalı olarak işlendiğinde öznesiz olan sürecin aynı anda dışarıdan "bilinçli" bir varlık olarak gözlemlenmesi olarak ele alınmaktadır.

Tura, araştırma ve soruşturmaları "bilinç" kavramının çıkmaza soktuğunu vurgulayarak söz konusu "bilinçli ben" algısını da fenomenal bir deneyim olarak kabul etmenin bir çözüm olabileceğini düşünmüştür. Fenomenal deneyimleri de içeren bütünsel deneyimi, "beynin fenomenal dünyası" olarak adlandırarak o "ben"i özne olmaktan çıkarmıştır. Ayrıca bu durumda "öznel deneyim"den de söz edilemez.

Tura'nın fenomenal dünya kurgusundaki üç aşama i) deneyimleyen ile deneyim nesnesi arasındaki fiziksel ilişki, ii) bu fiziksel ilişkinin sinirsel temsili ve iii) fenomenal yaşantıdır. İlk aşamanın zaten Tura'nın *ontolojik özdeşlik* tezinin temeli olduğu görülmekte, ikinci aşamada ise "nöral temsil" dikkati çekmektedir. Varela'nın, Kriegel'in ve Tura'nın yaklaşımlarının temelinde, bilincin yönelimselliği doğrultusunda zihinde gerçekliğe dair bir temsil oluştuğunu varsayan, temsil teorisi ile bağlantılı oldukları görülmektedir.

Şimdi, burada yapılan değerlendirmelerden yola çıkılarak, olabildiğince sorun barındırmayacak bir çözüm önerisinin koşullarına/özelliklerine ilişkin şu serimlemeler yapılabilir:

Böyle bir çözüm önerisinin fenomenal bilincin varlığını onaylayarak, bu bilincin doğasını göz ardı etmemesi, kişinin bu bağlamdaki deneyiminin öznel karakterini ve niteleri kuşatıcı olması gerekmektedir. Bu çerçevede sunulacak olan açıklama, öznel karakteri ve/veya niteleri, doğasına aykırı bir şekilde fiziksel ya da işlevsel durumlara indirgememelidir. Birinci-tekil-kişi perspektifi, bu türden bir çözüm önerisinin temel dayanağı olmalıdır.

Bilince ilişkin bilgilere/verilere iki kaynağa bakılarak erişilebilmektedir. Bu nedenle birinci-tekil-kişi perspektifinden bakılarak yaşantılanan deneyimlerin bilinç soruşturmasını içerik açısından zenginleştirerek, değerli bir açılım kazandırdığı yadsınamaz. Bu perspektif aracılığıyla yakalanan veriler, kişinin kendi bilincine ilişkin olsa dahi, bilince ilişkin çerçeveyi tamamlayan bir unsur olarak kabul edilmelidir. Öznenin kendi bilincinin farkında olmasını sağlayan özbilinç durumunun, felsefe

tarihinde Descartes'ın kendi varlığını temellendirmesinde oynadığı rol ve bu sezginin felsefeye kazandırdığı açılımlar unutulmamalıdır.

Fenomenal bilinç sorununu dikkate değer bir sorun olarak görerek bilince yaklaşan üçüncü-tekil-kişi perspektifinin bu sorunu özellikle son yıllarda doğasına uygun bir şekilde ele almaya çalışması ümit vaat edicidir. Ancak, bu soruna yönelik olası bir çözüm önerisi hem fiziksel/sinirsel altyapıya ilişkin bilgiler ile empirik olanaklardan hem de birinci-tekil-kişi perspektifinin sağladığı verilerden yararlanmalıdır. Bu iki dayanak noktasından birinin terk edilmesi genel olarak bilince ilişkin araştırmayı/soruşturmayı eksikli kılma, yoksullaştırma anlamına gelecektir. Bu bağlamda uzlaştırıcı bir yaklaşımın benimsenmesi tüm güçlüklerine karşın kaçınılmazdır. Bu bölümde ele alınarak tanıtılan üç çözüm önerisi arasından da bilimsel araştırma imkanı bulmuş olan *nörofenomenolojik* yöntem ile sürdürülen çalışmaların bulguları doğrultusunda, felsefi soruşturmanın bilimsel araştırmaya daha fazla yön vererek bu sorunun çözüme kavuşturulmasında katkı sağlayacağı umulabilir.

BÖLÜM 5. SONUÇ

Bu çalışmada zihin felsefesinin temel problemlerinden biri olan "bilinç" başlığı altında fenomenal bilinç sorununun ne olduğu, kapsamı ve bu soruna ilişkin olarak öne çıkan çözüm arayışları tartışılmaktadır. Fenomenal bilinç kavramına her ne kadar Aydınlanma dönemine uzanmış Locke ve Leibniz gibi filozoflar felsefelerinde yer vermiş olsalar da, söz konusu sorun odağında yürütülen soruşturmalar, bu sorunu net olarak ilk kez doğrudan doğruya ortaya koyması bakımından Nagel'ın *yarasa* tartışması ile başlamıştır. Bu tartışma ile sunulan argüman özellikle indirgemeci, fizikselci materyalizme yönelik bir eleştiri olarak kabul edilmiş ve materyalist filozoflar ile düalist filozoflar arasında süregelen bir tartışma başlatmıştır.

Fenomenal bilinç sorununun tam olarak nasıl bir sorun olduğunun belirlenmesiyle ilgili sorgulamaların Nagel'ın *yarasa* tartışmasından sonra Levine'in *açıklama boşluğu* tartışması, ardından da Chalmers'ın *zorlu sorun* tartışması ile sürdürüldüğü görülmektedir. Levine, Nagel'ın işaret ettiği sorunu kabul etmiş ve bilincin bu öznel tecrübelerinin nasıl aktarılabileceğini sormuştur. Levine, bilincin söz konusu fenomenal yönünün fiziksel olgularla açıklanamayacağını ve dolayısıyla aktarılamayacağını ifade ederek, aradaki açıklama boşluğuna dikkat çekmiş, yine özdeşçi/fizikselci materyalist açıklama girişimlerinin yetersizliğine vurgu yapmıştır.

Chalmers ise, bilince dair fenomenleri fizik temellerine dayanan bilim tarafından açıklanabilirliklerine göre ikiye ayırmıştır. Kategorize etme, karar verme gibi süreçlerle ilişkili olanları bilim gözleme-deneye dayalı yöntemle açıklayabildiği için bu fenomenleri kolay problem kategorisine, fenomenal bilincin öznel niteliğinin aydınlatılmasını ise zor problem kategorisine almıştır. Chalmers, kolay problemlerdeki süreçler de dahil olmak üzere bilincin tecrübe ettiği her zihinsel durumun kişiye özgü, fenomenal yönünün fiziksel ölçütlerle açıklanmasının mümkün olmadığını vurgulamıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde, fenomenal bilinç kavramının temel bileşenleri olarak saptanan kavramlar, yani deneyimin öznel, fenomenal/niteliksel yanına, özbilince, fenomenal bilinçten ayırt edilen nedensel bilince ve de bilince yönelme biçimleri arasındaki epistemik asimetriye ilişkin kavramlar ele alınarak tanıtılmaktadır. Bu kavramların, fenomenal bilinç sorununun doğasının ve kapsamının anlaşılmasının yanı sıra olası güçlü bir çözüm önerisinin doğasının ve kapsamının da belirlenmesi doğrultusunda, etkin işlevsel roller üstlenebilecekleri görülmektedir.

Fenomenal bilinç sorunu tartışmalarında birinci-tekil-kişi ile üçüncü-tekil-kişi bakış açıları arasındaki ayrım özellikle vurgulanmaktadır. Bu ayrımdan doğan epistemik asimetrinin hem felsefeciler hem bilim insanları için ciddi bir uğraş alanına dönüştüğü de netlik kazanmaktadır. Dahası, bu çerçevede fenomenal bilinç-nedensel bilinç farklılığı da açıklığa kavuşturulup sorunun odak noktası olarak belirginleştirilmektedir.

Çalışmanın üçüncü bölümündeyse, çözüm önerileri hakkında bir ölçüt, bir standart belirleme amacıyla fenomenal bilinç sorunu özelinde ortaya çıkmış olan tartışmalara yer verilmektedir. Bu kapsamda Churchland ve Dennett'ın fenomenal bilinci halk psikolojisine ait bir kavramsal şemaya yerleştirerek, Frankish'in ise onu "illüzyon" olarak adlandırarak yok saydıkları görülmektedir. Fakat fenomenal bilinç kavramını yok saymanın çözüm yolunda bir yarar sağlamadığı, halen *bilincin meta problemi* ile karşı karşıya kalındığı anlaşılmaktadır.

Ardından bilince yönelik indirgemeci yaklaşımların eleştirildiği tartışmalar ele alınmakta, zihin-beden düalizmini benimsememekle beraber, idealist ve materyalist yaklaşımların indirgeme yoluyla bilincin doğasına dair eksik bir kavrayışları olduğu aydınlatılmaktadır. Fenomenal bilincin birinci-tekil-kişi perspektifinden yakalanan öznel tecrübeler ile var olması sebebiyle, bilince fiziksel olgularda sorunsuz işliyor gibi görünen indirgemeci bakış açısıyla yaklaşılamayacağı değerlendirmesi belirginleştirilmektedir.

Dördüncü bölümde ilk olarak fenomenal bilinç sorunuyla ilişkili kavramların bir serimi yapılarak sorunun doğası netleştirilmektedir. Bu bağlamda öznel bilincin fenomenal karakteri ile sorunun muhatabı olan niteler, özbilinç ile birinci-tekil-kişi perspektifinin nasıl belirginleştiği, fenomenal bilinç-nedensel bilinç ayrımı ile üçüncü-tekil-kişi perspektifinin fenomenal bilince erişimde yaşadığı zorluk ve bu zorluğun sebep

olduğu epistemik asimetri vurgulanmaktadır. Ayrıca, fenomenal bilinç sorununu görünür kılan üç ana argüman ve güncel yaklaşımlar bağlamında fenomenal bilincin varlığı onaylanarak, onun fiziksel ya da beyinsel veya sinirsel olana indirgenmesinin mümkün olmadığının altı çizilmektedir.

Dördüncü bölümün devamında ise özellikle fenomenal bilinç sorununu konu edinen üç yaklaşımın çözüm önerisi tanıtılarak değerlendirilmektedir. Birinci yaklaşımın ileri sürdüğü *nörofenomenolojik* yöntemin öznelerarasılıktan yararlanarak birinci-tekil-kişi perspektifini üçüncü-tekil-kişi perspektifi ile işbirliği içine soktuğu gösterilmektedir. İkinci yaklaşımın geliştirdiği *öz-temsilci bilinç* teorisinin, fenomenal bilinç-nedensel bilinç ayrımına benzer şekilde bir ayrım ile çözüm arayışının odak noktasını belirlemeye çalıştığı ve temsil kuramından yararlanarak nörobilim için bir metodoloji önerdiği sergilenmektedir Üçüncü yaklaşımın *ontolojik özdeşlik* tezinin nöron aktiviteleri ile fenomenal bilincin temelde özdeş olduğunu iddia ederek fenomenal bir dünya kurgusu yarattığı, özneyi (ya da "bilinçli ben"i) fenomenal dünyanın kurucusu konumundan ettiği, bu şekilde epistemik asimetrinin aşılması yönünde bir öneride bulunduğu ifade edilmektedir.

Son olarak da felsefi çözüm önerilerinin fenomenal bilinç sorununa ilişkin kavramlar ve tartışmalarla olan bağlantıları kurulmakta, onların genel çerçevedeki konumları belirlenerek sorunun çözümüne yönelik katkıları belirlenmektedir. Ayrıca, güncel deneysel çalışmalarda bu yaklaşımların ortaya çıkışları da araştırılarak üçüncü-tekil-kişi perspektifinin birinci-tekil-kişi perspektifine ne kadar yaklaştığı da sorgulanmaktadır.

Şimdi, eleştirel bir bakış açısından yapılan değerlendirmelerin sonuçları toparlanacak olursa, fenomenal bilinç sorununa yönelik olarak üretilecek bir çözüm önerisinin "deneyimin öznel karakteri"ni, "özbilinç"i ve "niteler"i yok saymak gibi bir lüksü olamaz. Çünkü tersi durumda fenomenal bilincin temel yapıtaşları göz ardı edilmiş olacaktır. Ayrıca, geliştirilebilecek yetkin bir çözüm önerisi, "fenomenal bilinç"i "nedensel bilinç"ten ayırt edebilme niteliğine de sahip olmalıdır.

Fenomenal bilinç "deneyimin öznel karakteri" ile ilgili olduğu ve ona ancak birinci-tekil-kişi perspektifi aracılığıyla ulaşılabildiği için, bu perspektifin de çözüm

önerisinin metodolojisinde yer alması gereklidir. İndirgemeci/özdeşçi (fizikselci) bir yaklaşımın, birinci-tekil-kişi perspektifini dikkate almadığı için fenomenal bilinç sorununa kapsamlı ve doyurucu bir çözüm önerisi sunması mümkün görünmemektedir.

Fenomenal bilinç sorununa ilişkin olarak oluşturulacak olası bir çözüm önerisinin çerçevesine hem birinci-tekil-kişi hem de üçüncü-tekil-kişi perspektiflerinin dahil edilmesi gereklidir. İnsanın kendi bilincine (başka bir deyişle bilincin kendine) yönelmesi, bütün bir tarihsel süreç içinde kendiliğinden gelişen bir durum olagelmiştir. Dolayısıyla birinci-tekil-kişi bakış açısını yok saymak, bir anlamda insan doğasını da yok saymak ve bunun sonucunda doğacak olan yetersiz bir bakış açısıyla yetinmek durumunda kalmak anlamına gelecektir. Elbette üçüncü-tekil-kişi perspektifi de göz ardı edilmez çünkü bilince ilişkin bilgiler/veriler bu kanaldan da sağlanmaktadır. Bilincin bütünüyle aydınlatılması yolunda bu iki perspektifin birlikteliğinin nasıl sağlanacağına dair sorgulama fenomenal bilinç sorunu bağlamında kırk yedi yıldır sürmektedir. Bu süreçte zorlukların yaşandığı ve yaşanacağı inkâr edilemez ancak kuşatıcı, gerçek bir çözüm önerisinin sunulabilmesi için bu imkânın irdelenerek araştırılması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Alıcı, T. (2019). *Gerçek Bir Yanılsama: Bilinç.* Metis Yayınları.

Bayne, T. and Montague, M. (2012). Cognitive Phenomenology: An Introduction. *Cognitive Phenomenology*. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199579938.001.0001

Block, N. (1992). Begging the Question Against Phenomenal Consciousness. *Behavioral and Brain Sciences*, 15(2), 205-206. https://doi.org/10.1017/S0140525X00068266

Block, N., Flanagan, O. & Guzeldere, G. (1997). *The Nature of Consciousness: Philosophical Debates.* MIT Press.

Block, N. J. (2007). On a Confusion about a Function of Consciousness. *Consciousness, Function, and Representation: Collected Papers* Vol.1. MIT Press.

Bockelman P., Reinerman-Jones, L., Gallagher, S. (2013). Methodological lessons in neurophenomenology: Review of a baseline study and recommendations for research approaches. *Frontiers in Human Neuroscience* (7).

URL: https://www.frontiersin.org/article/10.3389/fnhum.2013.00608

https://doi.org/10.3389/fnhum.2013.00608

Bridewell, W., & Isaac, A. M. (2021). Apophatic science: How computational modeling can explain consciousness. *Neuroscience of Consciousness, 2021*(1). https://doi.org/10.1093/nc/niab010

Chalmers, D. J. (1995). Facing up to the problem of consciousness. *Journal of Consciousness Studies,* 2(3), 200-219.

Chalmers, D. J. (2014). *The hard problem of consciousness: David Chalmers at TED2014 | TED blog* [Video]. (n.d.).

https://blog.ted.com/the-hard-problem-of-consciousness-david-chalmers-at-ted2014/

Chalmers, D. J. (2018). The meta-problem of consciousness. *Journal of Consciousness Studies,* 25(9-10), 6-61.

Chalmers, D. J. (2020). Bilinç Problemiyle Yüzleşmek (Çev. Funda Tan ve Kaan Özkan) *Phainomena: Fenomenoloji ve Zihin Felsefesi Dergisi*, 2.

Churchland, P. S. (2018). *Nörofelsefe* (Çev. Özge Yılmaz). Alfa Yayınları.

Churchland, P. S. (1996). "The hornswoggle problem". *Journal of Consciousness Studies*, 3: 402–8.

Dennett, D. ve Kinsbourne, M. (1992). Time and the Observer: The Where and When of Consciousness in the Brain. *Behavioral and Brain Sciences,* (15), 183-247. https://doi.org/10.1017/S0140525X00068229

Dennett, D. ve Hofstadter, D. (2008). *Aklın G'özü* (Çev. Füsun Doruker). Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.

Dennett, D. (1999). *Aklın Türleri* (Çev. Handan Balkara). Varlık Yayınları.

Doğan, M. (2020). *Yapay Zekâ ve Bilinç Problemi*. Çizgi Kitabevi.

Gennaro, R. (2018). Introduction. *The Routledge Handbook of Consciousness.* (Ed. Rocco Gennaro). Routledge.

Güzeldere, G. (1997). Introduction. *The Nature of Consciousness: Philosophical Debates* (Ed. Ned Block, Owen Flanagan & Güven Güzeldere). MIT Press.

Jackson, F. (1982). Epiphenomenal Qualia. *Philosophical Quarterly* (1950-), 32(127), 127–136. https://doi.org/10.2307/2960077

Jay, Martin. (2012). *Deneyim Şarkıları: Evrensel Bir Tema Üzerine Modern Çeşitlemeler* (Çev. Barış Engin Aksoy). Metis Yayınları.

Kandel, E. R. (2020). *Sanatta ve Beyin Biliminde İndirgemecilik* (Çev. Mehmet Doğan). Koç Üniversitesi Yayınları.

Kıymaz, T. (2019). Subjective Physicalism as a Response to the Knowledge Argument. *MetaZihin*, 2(2): 199-211.

Klein, C., & Barron, A. B. (2020). How experimental neuroscientists can fix the hard problem of consciousness. *Neuroscience of Consciousness*, *2020*(1). https://doi.org/10.1093/nc/niaa009

Koch, C., Massimini, M., Boly, M., vd. (2016). Neural correlates of consciousness: progress and problems. *Nature Reviews Neuroscience*, 17, 307–321. https://doi.org/10.1038/nrn.2016.22

Kolodny, O., Moyal, R., & Edelman, S. (2021). A possible evolutionary function of phenomenal conscious experience of pain. *Neuroscience of Consciousness*, *2021*(2). https://doi.org/10.31234/osf.io/hyu5s

Knotts, J., Michel, M., & Odegaard, B. (2020). Defending subjective inflation: An inference to the best explanation. *Neuroscience of Consciousness*. https://doi.org/10.31234/osf.io/fhywz

Kriegel, Uriah. (2011). Self-representationalism and the Explanatory gap. *Consciousness and the Self: New Essays* (Ed. JeeLoo Liu ve John Perry). Cambridge University Press. 51-75. https:// doi.org/10.1017/CBO9780511732355

Kripke, S. A. (1980). *Naming and Necessity.* Harvard University Press.

Kutlusoy, Z. (2016). Günümüzün zihin felsefesinin zorlu sorunu. *Felsefelogos*, 60 (2016/1), 71-75.

Küçükalp, K. (2010). *Husserl*. Say Yayınları.

Lee, M., Kim, S. J., Chae, J., Park, E., Won, W. Y., Jeon, Y., & Huh, H. J. (2021). A mixed-methods study protocol for Soma experiencing motion program (Soma E-motion program): The effectiveness of contemplative movement for emotion regulation. *Psychiatry Investigation*, *18*(6), 500-504. https://doi.org/10.30773/pi.2021.0076

Levine, J. (1983). Materialism And Qualia: The Explanatory Gap. *Pacific Philosophical Quarterly*, 64: 354-361. doi:10.1111/j.1468-0114.1983.tb00207.x

Levine, J. (2006). Explanatory Gap. *Encyclopedia of Cognitive Science* (Ed. L. Nadel). https://doi.org/10.1002/0470018860.s00146

Manzotti, R. ve Parks, T. (2018). *Zihnin Ucu Bucağı: Bilinç ve Dünya Bir Midir?* (Çev. Özde Duygu Gürkan). Metis Yayınları.

McClelland, T., & Bayne, T. (2016). Concepts, contents, and consciousness. *Neuroscience of Consciousness*, *2016*(1), niv012. https://doi.org/10.1093/nc/niv012

Modestino, E. J. (2016). Neurophenomenology of an altered state of consciousness: An fMRI case study. *EXPLORE*, *12*(2), 128-135. https://doi.org/10.1016/j.explore.2015.12.004

Nagel, T. (1974). What Is It Like to Be a Bat? *The Philosophical Review*, 83(4), 435–450. https://doi.org/10.2307/2183914.

Nagel, T. (2015). Yarasa Olmak Nasıl Bir Şeydir? *Zihin ve Evren* (Çev. Özge Çağlar Aksoy). Jaguar Kitap.

Niikawa, T., Miyahara, K., Hamada, H. T., & Nishida, S. (2020). A new experimental phenomenological method to explore the subjective features of psychological phenomena: Its application to binocular rivalry. *Neuroscience of Consciousness*, 2020(1). https://doi.org/10.1093/nc/niaa018

Nişanyan, S. (2021). *Deneyim*. Nişanyan Sözlük. https://www.nisanyansozluk.com/?k=deneyim

Penfield, W. (1958). Some Mechanisms of Consciousness Discovered During Electrical Stimulation of the Brain. *Proceedings of the National Academy of Sciences.* 44(2):51-66. https://doi.org/10.1073/pnas.44.2.51

Ruffini, G. (2017). An algorithmic information theory of consciousness. *Neuroscience of Consciousness, 2017*(1). https://doi.org/10.1093/nc/nix019

Ryle, G. (2020). *Zihin Kavramı* (Çev. Prof. Dr. Sara Çelik). Doruk Yayınları.

Sayan, E. (2012). Analitik Zihin Felsefesinin Temel Problemlerine Bir Bakış. *Kaygı: Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi***,** (19), 37-54. https://dergipark.org.tr/tr/pub/kaygi/issue/27462/288770

Searle, J. (2004). *Zihnin Yeniden Keşfi.* Litera Yayıncılık.

Searle, J. (2006). *Zihin Dil Toplum.* Litera Yayıncılık.

Searle, J. (2018). *Bilincin Gizemi*. Küre Yayınları.

Siewert, C. (n.d.). *Consciousness and intentionality (Stanford encyclopedia of philosophy/Spring 2017 edition, Ed. Edward N. Zalta).* Stanford Encyclopedia of Philosophy. https://plato.stanford.edu/archives/spr2017/entries/consciousness-intentionality

Smith, J. (2020). *Self-consciousness*. Stanford Encyclopedia of Philosophy. https://plato.stanford.edu/archives/sum2020/entries/self-consciousness

Stoljar, D. (2021). *Physicalism (Stanford encyclopedia of philosophy/Summer 2021 edition).* Stanford Encyclopedia of Philosophy. https://plato.stanford.edu/archives/sum2021/entries/physicalism

Torey, Z. (2019). *Bilinçli Zihin* (Çev. Ali Bucak). Pan Yayıncılık.

Tura, S. M. (2015). *Zor Problem: Bilinç.* Metis Yayınları. İkinci Basım.

Tura, S. M. (2018). *Beynin Gölgeleri*. Metis Yayınları. İkinci Basım.

Tye, M. (1995). *Ten problems of consciousness: A representational theory of the phenomenal mind*. MIT Press.

Tye, M. (2018). *Qualia (Stanford encyclopedia of philosophy/Summer 2018 edition)*. Stanford Encyclopedia of Philosophy. https://plato.stanford.edu/archives/sum2018/entries/qualia

Van Riel, R. ve Van Gulick, R. (2019). *Scientific Reduction* (*Stanford Encyclopedia of Philosophy/Spring 2019 Edition*). https://plato.stanford.edu/archives/spr2019/entries/scientific-reduction

Wiese, W. (2020). The science of consciousness does not need another theory, it needs a minimal unifying model. *Neuroscience of Consciousness, 2020*(1). https://doi.org/10.1093/nc/niaa013

Willams, R. (2011). *Anahtar Sözcükler.* İletişim Yayınları. Dördüncü Basım.

Wu, W. (2018). *The neuroscience of consciousness (Stanford encyclopedia of philosophy/Winter 2018 edition).* Stanford Encyclopedia of Philosophy. https://plato.stanford.edu/archives/win2018/entries/consciousness-neuroscience